Л. К. Цітова

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА

Вучэбны дапаможнік для **5** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 1

Дапушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь

2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае

МІНСК
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ
2016

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.3)
ББК 83.3(4Беи)я721
Ц74

Р э ц э н з е н т ы:

кафедра беларускай мовы і літаратуры ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт» (канд. філал. навук, дац., заг. кафедры *П. В. Васючэнка*);

кафедра літаратуры ўстановы адукацыі «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава» (канд. філал. навук, дац. кафедры літаратуры, член секцыі філалагічных дысцыплін Дзяржаўнай камісіі па падрыхтоўцы падручнікаў у гуманітарна-грамадазнаўчай сферы *В. І. Русілка*);

настаўнік беларускай мовы і літаратуры першай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 27 г. Мінска» *І. М. Шыманская*

На вокладцы фрагмент рэпрадукцыі карціны
У. Хадаровіча «Сакавік»

Цітова, Л. К.

Ц74 Беларуская літаратура : вучэб. дапам. для 5-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / Л. К. Цітова. — 2-е выд., перапрац. і дап. — Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2016. — Ч. 1. — 160 с. : іл.

ISBN 978-985-559-576-3.

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.3)
ББК 83.3(4Беи)я721

ISBN 978-985-559-576-3 (ч. 1)
ISBN 978-985-559-575-6

Дарагія сябры!

Гэта кніга запрашае вас у цудоўны і загадкавы свет мастацкай літаратуры, у падарожжа па дзівоснай Краіне прыгожага пісьменства. Краіна гэта створана людзьмі таленавітымі і творчымі, з багатым уяўленнем, выдумкай, фантазіяй. Нібы добрыя чараўнікі, пісьменнікі абуджаюць у нашай душы адчуванне цуду, дапамагаюць вандраваць[1] у прасторы і часе, перажываць яшчэ не зведаныя пачуцці, атрымліваць новыя ўражанні.

Аўтары кніг дзеляцца з намі жыццёвым вопытам, вучаць заўважаць прыгожае, ацэньваць дабро і зло, спасцігаць таямніцы чалавечай душы. Нездарма мастацкую літаратуру называюць чалавеказнаўствам. Разважаючы над паводзінамі і перажываннямі літаратурных герояў, мы лепш разумеем людзей, часцей задумваемся і над сваім месцам сярод іх.

Краіна мастацкай літаратуры — гэта царства кніг, у якіх захавана духоўнае багацце ўсяго чалавечага роду, вопыт і мудрасць нашых продкаў і сучаснікаў. Нездарма ж народная мудрасць сцвярджае: «На працягу ўсяго века кніга вучыць чалавека», «Кніга — маленькае акенца, а праз яе ўвесь свет відаць», «Хто многа чытае, той шмат ведае», «У каго веды — у таго і сіла», «Дзе розумам не дайду,

[1] *Вандрава́ць* — падарожнічаць.

дык у кніжцы знайду». У гэтай чароўнай краіне жывуць розныя героі: мудрыя апавядальнікі, цікаўныя падарожнікі, вашы равеснікі. Сустрэча з кнігай — заўсёды нечаканыя адкрыцці, новыя ўражанні, моцныя перажыванні.

Мастацкі твор — плён таленту, фантазіі, працы аўтара, хоць побач з вымыслам заўсёды прысутнічае жыццёвая праўда. Пісьменнік стварае, прыдумвае *мастацкі свет*, вельмі падобны да сапраўднага жыцця, яго героі нагадваюць звычайных людзей. У кожным творы нібы прысутнічае сам аўтар, са сваімі думкамі, разважаннямі, ацэнкамі, поглядамі на жыццё. І каб спасцігнуць мастацкі твор, патрэбны чытацкі талент — уменне ўяўляць створаныя пісьменнікам карціны, аналізаваць падзеі, суперажываць героям, разважаць і рабіць высновы. Карацей кажучы, неабходна вялікая праца розуму і душы. На ўроках літаратуры вы пашырыце веды пра сакрэты пісьменніцкага майстэрства і зможаце развіць уласныя здольнасці: уяўленне, фантазію, увагу да слова і вобраза.

Як мага больш чытайце, думайце і разважайце. Дзівосная Краіна літаратуры чакае вас. Вандруйце па ёй — і вы набудзеце шмат незабыўных уражанняў і новых ведаў, атрымаеце сапраўдную душэўную асалоду.

1. Што набывае чалавек, сябруючы з кнігай?
2. Паразважайце над сэнсам згаданых у артыкуле прыказак і падрыхтуйце разам з бацькамі невялікую вусную замалёўку пра ролю кнігі ў вашай сям'і.

«МОЙ ЧАРОЎНЫ БЕЛАРУСКІ КРАЙ...»

З легендаў і казак былых пакаленняў,
З калосся цяжкога жытоў і пшаніц,
З сузор'яў і сонечных цёплых праменняў,
З грымучага ззяння бурлівых крыніц,
З птушынага шчэбету, шуму дубровы,
І з гора, і з радасці, і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Святыні народа, бяссмерця яго, —
Ты выткана, дзіўная родная мова...

Максім Танк.

«СЛОВА — РАДАСЦЬ, СЛОВА — ЧАРЫ...»

Роднае слова — першая крыніца, праз якую мы пазнаём свет.

Кожны народ шануе сваю мову, лічыць яе неацэнным духоўным скарбам. Высакародную традыцыю ўслаўлення сваёй мовы маюць і беларусы, называюць яе роднай, матчынай. Шчырыя і пранікнёныя словы прысвячаюць ёй пісьменнікі. У вершах і прозе яны выказваюць любоў да роднага слова,

пяшчоту, замілаванне, захапленне ім: «Магутнае слова, ты, роднае слова!» *(Янка Купала)*; «Жывое ў вяках беларускае слова — народа душа і народа хвала» *(Алесь Бачыла)*; «Слова! Цуд найвялікшы між цудаў-дзівосаў...» *(Ніл Гілевіч)*; «Мова, пявучая родная мова, ты ўладарка нявызнаных скарбаў» *(Аляксей Зарыцкі)*.

Нашы продкі пакінулі нам багацейшую духоўную спадчыну. Народныя казкі, легенды, песні, загадкі, прыказкі праз стагоддзі з дапамогай надзвычай выразнай і прыгожай мовы перадаюць мудрасць, веды, вопыт продкаў. Бліскучыя ўзоры ўжывання слова сведчаць пра іх багаты жыццёвы досвед і добры густ. Разуменне надзвычайнай ролі слова ў грамадстве занатавана ў прыказках: «На агні не гарыць, на вадзе не тоне», «Куляй пацэліш у аднаго, а трапным словам — у тысячу», «Крылаў не маю, а хутка лятаю, сам мяне выпусціш, ды потым не зловіш», «Добрае слова не забываецца», «Слова даражэй за золата», «Ласкавае слоўка, як сонейка, грэе».

Родную мову неабходна любіць і шанаваць. З яе дапамогай мы, беларусы, далучаемся да нашай духоўнай спадчыны, пазнаём гісторыю, знаёмімся з творамі нацыянальнай літаратуры, дзелімся думкамі і перажываннямі. Вучыцеся правільна вымаўляць і пісаць словы, дакладна выказваць думкі, атрымлівайце асалоду ад хараства і выразнасці беларускага слова. Свабодна валодаючы роднай мовай, вы зможаце спасцігаць здабыткі нашай багацейшай нацыянальнай культуры.

1. Чаму кожны народ шануе сваю мову?
2. Чым з’яўляецца беларуская мова для нашага народа, для кожнага з нас?

ПЯТРУСЬ БРОЎКА

Калі ласка!

У любімай мове, роднай, наскай,
Ах, якія словы: «Калі ласка!..»
Як звіняць яны сардэчнаю струною,
Праз усё жыццё ідуць са мною.
Трапіць госць у будзень, а ці ў свята:
— Калі ласка, калі ласка, ў хату!
Не паспелі сесці пры сустрэчы,
Як патэльня[1] засквірчэла ў печы...
Бульба, смажаніна і каўбаска,
Пакаштуйце, людцы, калі ласка!
Хлопец кажа дарагой дзяўчыне:
— Калі ласка! Будзеш гаспадыняй!..
Эх, жыццё збудуем мы прыгожа,
Ўсе з табой нягоды пераможам.
Гром грыміць. З нябёсамі размова:
— Калі ласка, цёплы дождж вясновы!
І не вельмі буйны і не рэдкі
На сады, на пушчы, на палеткі,
На грыбы, на ягады, на кветкі...
— Калі ласка! — наш зварот бясконцы.
Мы гаворым ранішняму сонцу:
— Калі ласка, сонца, выйдзі з хмары,
Радасцю аблашчы[2] нашы твары,
Ты ўзнімі з сабою нашы мары!
— Калі ласка!.. — нашай роднай мовы
Шчырыя і ветлівыя словы.

[1] *Патэ́льня* — скаварада.
[2] *Абла́шчыць* — агарнуць пяшчотай, ласкай, цеплынёй.

1. Прыгадайце назву раздзела. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Масленікава «Беларускія прасторы» (гл. форзац 1). На мастацкім палатне — бяскрайнія далячыні роднай зямлі. Цішыня і спакой пануюць над палямі, лясамі, маленькай вёсачкай, што прытулілася каля волатаў-дубоў, над магутнай ракой. Яркія фарбы ўражваюць свежасцю і чысцінёй. Маляўнічы пейзаж напоўнены святлом, водарам, празрыстым паветрам. А які ён, беларускі край, у вашым уяўленні?
2. Прачытайце вершаваныя радкі Максіма Танка, узятыя ў якасці эпіграфа да раздзела. Што значыць для паэта родная мова? Якія паэтычныя вобразы дапамагаюць аўтару выказаць свае думкі і пачуцці?
3. Пазнаёмцеся з вершам Петруся Броўкі «Калі ласка!». Як ставіцца аўтар да сваёй мовы? Зачытайце адпаведныя радкі верша.
4. Пра якія жыццёвыя сітуацыі расказвае Пятрусь Броўка, калі чуе ветлівыя словы «калі ласка»?
5. Якія якасці беларускага нацыянальнага характару адзначае паэт? А якія ўласцівасці беларусаў адзначылі б вы: ветлівасць, сціпласць, гасціннасць, добразычлівасць, чуласць, працавітасць, спагадлівасць, памяркоўнасць, агрэсіўнасць, прагнасць, нецярпімасць, адасобленасць?
6. Падрыхтуйцеся выразна прачытаць твор. Паспрабуйце пры чытанні перадаць агульны настрой верша, аўтарскія пачуцці, свае адносіны да твора. Паразважайце, якая інтанацыя — усхваляваная, урачыстая, даверлівая, замілаваная, спакойна-апавядальная — найбольш падыходзіць для чытання верша.

ЯЎГЕНІЯ ЯНІШЧЫЦ

Мова

Чую тваю жаўруковую музыку
Ў скошаных травах мурожных[1].
Мова! Як сонца маё
беларускае,
Ты свецішся словам кожным.
Цябе і заворвалі, і закопвалі,
І ўсё ж нашы продкі праз гора
Данеслі да нас цябе,
родную, цёплую,
Жывую і непаўторную.
І калі ты мяне толькі паклікаеш,
Памру за цябе без енку[2].
Нашу я любоў да цябе
вялікую
У сэрцы сваім маленькім.

1. Якія выразныя словы ўжывае аўтар, каб перадаць свае адносіны да беларускай мовы, выявіць уласныя пачуцці? Чым дарагая родная мова аўтару?
2. З чым параўноўваецца ў вершы беларуская мова? Растлумачце гэта параўнанне.
3. Зачытайце радкі верша, якія сведчаць пра няпросты лёс нашай мовы. Як вы іх разумееце?
4. Якія аўтарскія перажыванні выказаны ў вершы:
   а) гонар за беларускую мову;
   б) захапленне яе багаццем, прыгажосцю, мілагучнасцю;

[1] *Муро́жны* — пакрыты сакавітай густой травой (ад *муро́г* — сухадольная сакавітая трава).

[2] *Енк* — працяглы жаласны стогн, выкліканы болем або вялікім горам.

в) упэўненасць, што без роднай мовы жыццё чалавека непаўнавартаснае;
г) жаданне шанаваць і берагчы сваю мову, каб захаваць яе для нашчадкаў;
д) перакананасць, што родная мова — найдаражэйшая ў свеце?

5. Вы прачыталі творы, прысвечаныя беларускай мове. Што іх яднае — агульны настрой, змест, вобразы, выказаныя пачуцці, форма?
6. Паразважайце, чым з'яўляецца родная мова для кожнага чалавека:

а) крыніцай мудрасці і ведаў;
б) захавальніцай народных традыцый, гістарычнай памяці народа;
в) сродкам яднання людзей;
г) адзнакай культурнага ўзроўню народа;
д) жыццёвай неабходнасцю;
е) спосабам зносін з суайчыннікамі;
ж) прадметам гонару і захаплення.

АНАТОЛЬ ГРАЧАНІКАЎ

Дрымотна ціснуцца кусты
Пад цёплы бок дубровы ціхай.
І ў цішыні за тры вярсты
Чуваць, як п'е ваду ласіха.
О край мой родны! Я прашу:
Ратуючы ад пустазелля[1],
Я сам расцераблю душу,

[1] *Пустазе́лле* — дзікарослая расліна, якая засмечвае пасевы культурных раслін; тут: духоўнае збядненне, спусташэнне.

А ты мне дай свайго насення,
Каб мог я так сумленна жыць,
Каб і мяне ў ліхую невідзь
Ніхто не мог закабаліць,
Ніхто не мог ачужаземіць.

Шалеюць скразнякі эпох.
Я чую, як Айчына кліча
На раздарожжы ўсіх дарог
Не разгубіць свайго аблічча[1].

Якая ноч! Які спакой
На вечаровым аксаміце[2]!
І толькі недзе за ракой
Крычыць зямляк: «Пера-вя-зі-це-е-е!..»

1. Якія радкі верша найбольш уразілі, якія вобразы вам запомніліся?
2. Верш пачынаецца і заканчваецца апісаннем ціхай ночы. Якія паэтычныя вобразы дапамагаюць перадаць спакой, гармонію ў прыродзе?

---

[1] *Згубíць аблíчча* — тут: страціць сябе, сваё «я», сваю годнасць; здрадзіць сваім прынцыпам.

[2] *Аксамíт* — шаўковая тканіна з мяккім ворсам; тут: мяккі, цёмны колер неба, наваколле ў прыцемках.

3. Якім бачыць паэт сваё жыццёвае прызначэнне? Дакажыце, што ён найперш цэніць у людзях сумленне, самабытнасць, свабоду, незалежнасць.
4. Што вельмі хвалюе, трывожыць паэта? Чаму падчас душэўнага ўзрушэння ён у сваіх думках звяртаецца да роднага краю за падтрымкай, дапамогай?
5. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Масленікава «Мая Беларусь» (гл. форзац 1). Над неабсяжнымі прасторамі ўзвышаюцца магутныя стромкія сосны. Пад крутым абрывам ззяе гладзь вады. Далей прасціраюцца бяскрайнія гаі. Высокае празрыстае неба з белымі пухнатымі аблокамі адбіваецца ў люстэрку возера.
   Падрыхтуйце паводле верша і твора жывапісу вуснае паведамленне «Мая Беларусь», з якім вы маглі б выступіць перад вучнямі пачатковых класаў.

Пра выразнае чытанне літаратурнага твора

Вядома, што ў мастацкім творы раскрываюцца думкі і перажыванні аўтара і створаных ім герояў — ад захаплення, радасці, гордасці, спачування, пяшчоты да роспачы, болю, смутку, расчаравання, абурэння, крыўды, сораму... І пры чытанні выказаныя ў творы пачуцці неабходна перадаць голасам.

Выразнае чытанне — эмацыянальнае чытанне твора ў адпаведнасці з задумай пісьменніка і выяўленнем сваіх адносін.

У празаічных (эпічных) творах мова падобная да звычайнай, літаратурныя героі нагадваюць са-

праўдных людзей. Таму нам лягчэй уявіць іх выгляд, адчуць хваляванні, ацаніць паводзіны. Мы разважаем над творам, суадносім свае перажыванні з аўтарскімі. І вырашаем, ***што*** пры чытанні данесці да слухачоў і ***як*** гэта зрабіць (у якім тэмпе чытаць, з якой сілай голасу, з якой інтанацыяй).

Чытанне паэтычных твораў вымагае большых эмоцый, бо галоўнае ў паэзіі — не падзеі, а выказаныя пачуцці. Мова паэзіі вобразная, рытмічная, рыфмаваная, няпростая для разумення. Паэт давярае нам таямніцы сваёй душы. І мы адгукаемся на споведзь яго сэрца, адчуваем яго ўсхваляванасць.

Імкнучыся выразна прачытаць верш, мы выдзяляем голасам, інтанацыяй словы, найбольш значныя для перадачы аўтарскага перажывання. Важна вытрымаць паўзы, яны дапамагаюць акрэсліць закончанасць думкі, завершанасць намаляванай карціны. Асобныя паўзы супадаюць са знакамі прыпынку, іншыя расстаўляюцца ў адпаведнасці з сэнсам твора.

Каб падрыхтаваць выразнае чытанне верша, неабходна:

- уважліва прачытаць твор або праслухаць яго ў выкананні настаўніка;
- пастарацца ўявіць карціны і вобразы, створаныя паэтам;
- адчуць настраёвасць верша, нібы «прысвоіць» перажыванні аўтара;
- перачытаць твор, вызначыць найбольш важныя словы ў вершаваных радках (расставіць лагічныя націскі), выдзеліць іх голасам;
- перадаць пры чытанні аўтарскія перажыванні і сваё ўражанне ад твора.

Прыгадаем верш Якуба Коласа «Слова — радасць, слова — чары...». Пазначаныя словы выдзеліце інтанацыяй, вытрымайце паўзы пры знаках прыпынку:

Слова — *радасць*, *слова* — *чары*,
Вобраз вечна юных *вёсен*,
Ёсць ты *ўсюды*: *ў сонцы*, *ў хмары*,
Ты глядзіш праз *неба* просінь.
Лашчыш *слых* мой, *слова*-ззянне,
Атуляеш *сэрца ласкай*,
Ноч і вечар, дзень, світанне
Абняло ты, *слова*-краска.

З якой любоўю, з якім эмацыянальным узрушэннем паэт гаворыць пра беларускае слова, называе яго *радасцю, чарамі, ззяннем* і *краскай* (кветкай)! Родная мова грэе сэрца, радуе слых, цешыць душу аўтара. А як пяшчотна гучаць у вершы дзеясловы *лашчыш, атуляеш, абняло*! Паспрабуйце стан усхваляванай душы паэта перадаць пранікнёнай, даверлівай інтанацыяй.

Выразнае чытанне — пэўнае майстэрства. Яно дасягаецца працай. Пачынаць трэба з авалодання сваім голасам. Старайцеся правільна вымаўляць гукі, словы, сказы, інтанаваць сваё чытанне. Чытайце ўдумліва і эмацыянальна.

1. Для чаго, на вашу думку, неабходна вучыцца выразнаму чытанню?
2. Што трэба ведаць, каб выразна прачытаць верш?
3. Выберыце верш, які вам спадабаўся, самастойна папрацуйце над ім, каб прыняць удзел у конкурсе на лепшага чытальніка.

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

Бацькаўшчына

Дагарэў за брамай[1] небакрай,
Месяц паміж воблачкаў плыве.
Выйду зноў, як у мінулы май,
Басанож прайдуся па траве.
Дымная, сцюдзёная раса,
Цёмныя ў траве ад ног сляды.
А такога рослага аўса
Я не бачыў доўгія гады.
Бач, хмызы[2] спляліся, як павець[3],
Светлякі мігцяць, гараць святлей.
Перад тым як звонка ў лозах пець,
Прачышчае горла салавей.
Лашчыцца трава да босых ног.
З дальніх паплавоў[4] плыве ракой
Ледзь прыкметны сумны халадок —
Подых юні[5] ўходзячай маёй.
<...>
Ціха цмокае у сне рака.
О, як добра, як прыгожа жыць!
Раска[6], як русалчына луска,
На вадзе ад месяца гарыць.

---

[1] *Бра́ма* — вароты ў двор дома.
[2] *Хмызы́ (хмызня́к)* — зараснік, кустоўе.
[3] *Паве́ць (паве́тка)* — пляцоўка пад страхой на слупах, дзе трымаюць розныя сельскагаспадарчыя прылады.
[4] *По́плаў* — луг у пойме ракі.
[5] *Юнь* — юнацтва, маладосць.
[6] *Ра́ска* — водарасці ў выглядзе маленькіх круглых пласцінак.

А вакол травіцы роснай рай
І бярозак белая сям’я.
Мой чароўны беларускі край,
Бацькаўшчына светлая мая!

1. Якія карціны прыроды, створаныя паэтам, вы ўяўляеце пры чытанні твора?
2. Пра што нагадалі аўтару змалку знаёмыя краявіды, якія яго асабліва ўразілі надвячоркам (у прыцемках прырода выглядае незвычайна, загадкава, чароўна)? Якія пачуцці абудзіла сустрэча з мілымі сэрцу мясцінамі?
3. Зачытайце радкі верша, дзе найбольш дакладна перадаецца душэўны стан паэта, яго хваляванні і перажыванні. Якія паэтычныя вобразы вам спадабаліся?

4. Паспрабуйце растлумачыць наступныя выразы: *дымная, сцюдзёная раса; прачышчае горла салавей; сумны халадок; раска, як русалчына луска; травіцы роснай рай.*

5. Якім паўстае ў вершы вобраз Радзімы? Чаму паэт называе Бацькаўшчыну *светлай*, родны край — *чароўным*? Знайдзіце ў тэксце выразныя доказы таго, што аўтар з вялікай пяшчотай, замілаваннем, любоўю ставіцца да сваёй зямлі.

6. Разгледзьце рэпрадукцыі карцін Вітольда Бялыніцкага-Бірулі «Зацвіла калужніца[1]» і Эдуарда Рымаровіча «Старыца» (гл. уклейку). Звярніце ўвагу на вобразы, фарбы, дэталі, кампазіцыю карцін.

На першым мастацкім палатне — веснавы пейзаж. У цэнтры карціны — асветленая сонцам рачулка, у ёй адбіваецца блакіт неба з белымі аблокамі. На пярэднім плане — пакрыты маладой зелянінай рачны бераг, на вадзе — бутончыкі далікатнай лотаці. Насупраць віднеюцца кволыя маладыя дрэўцы, удалечыні паўстае густы лес. Пейзаж напоўнены ціхай радасцю, спакоем.

На другім мастацкім палатне — старое абмялелае рэчышча некалі паўнаводнай рэчкі. Ціхі куточак прыроды заварожвае чысцінёй і яркасцю фарбаў, буйствам расліннасці. Радуюцца жыццю дрэвы, трава, кветкі.

Знайдзіце ў вершы радкі, якія падаліся вам найбольш сугучнымі пейзажам мастакоў.

---

[1] *Калу́жніца (ло́таць)* — шматгадовая травяністая расліна з жоўтымі кветкамі, сустракаецца на балотах, сажалках.

ЯЎГЕН КРУПЕНЬКА

Кожны з нас прыпасае Радзімы куток,
Каб да старасці чэрпаць адтуль успаміны.
Пімен Панчанка.

Ёсць у кожнага з нас незабыўны маленства
куток,
Як у птушак, дзе вывелі дзетак, гняздоўе.
Борам стаў стагалосы за вёскай
маленькі лясок —
Для мяне ён адзіны на свеце ў маім
Прыдняпроўі.
Дзе б ні быў я далёка, куды б мяне лёс ні занёс,
Хату матчыну помню — заўсёды стаіць
прад вачыма.
Чую клёкат буслiны, пад акном —
ціхі шэпат бяроз,
Ты такой перад мной паўстаеш, дарагая Радзіма.
Нізкім стаў мне даўно, што здаваўся высокім,
парог,
Ды і хата, як маці мая, за гады пастарэла.
На кляновым стале, на бялюткім абрусе, пірог,
Нібы сонца, ляжыць — ад яго на зямлі
пасвятлела.
Сонца ў лісцях бяроз, на мурожнай у росах траве,
Жаўруковаю песняй злятае на колас жытнёвы,
А ў матуліным сэрцы найвялікшае сонца жыве,
Найвялікшае сонца — мая беларуская мова.
Слова маці! Цябе перадам я сынам.
Ты — мой скарб дарагі, найсвятлейшая спадчына.

За цябе, калі трэба, жыццё я аддам,
Толькі песня не моўкнула б матчына.
А пакуль я жыву, незабыўны маленства куток
Мяне вабіць туды, ён заўсёды стаіць прад
вачыма...
Борам стаў стагалосы за вёскай маленькі лясок.
Ён у кожнага свой, ды адна для ўсіх нас —
Радзіма.

1. Якія малюнкі і вобразы дзяцінства ўспамінае паэт? Якім паўстае ў вершы яго *маленства куток*? Чаму ён для аўтара *незабыўны* на ўсё жыццё?
2. Як называе паэт матчыну мову? Чаму яна з'яўляецца для аўтара *найсвятлейшай спадчынай*, дзеля якой ён гатовы аддаць жыццё?
3. Як вы лічыце, што агульнае ў стаўленні да роднай мовы Яўгена Крупенькі і іншых паэтаў, чые вершы вы чыталі?
4. Разгледзьце на вокладцы рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Хадаровіча «Сакавік».
   Звярніце ўвагу на кампазіцыю карціны, яе выразныя дэталі (размешчаныя на пярэднім плане на стале бохан свежаспечанага хлеба на ручніку і букет вярбы, веснавы краявід за расчыненым акном), на каляровую гаму (палітру), агульны настрой мастацкага палатна.
   Чаму, на ваш погляд, карціна атрымала такую назву? Ці можна было б назваць яе інакш? Як?
5. Што яднае карціну Уладзіміра Хадаровіча і верш Яўгена Крупенькі?

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДА РАЗДЗЕЛА

1. Якія вершы з раздзела вам найбольш спадабаліся, якія вобразы запомніліся? Чаму?

2. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Сулкоўскага «Палац у Нясвіжы» (гл. уклейку). На мастацкім палатне — выява аднаго з прыгажэйшых помнікаў айчыннай культуры. Велічны палац урачыста ўзвышаецца над наваколлем. Абрысы яго магутных сцен, высокая вежа выразна адбіваюцца ў шырокім люстры вадаёма. Зялёныя кроны густых прыбярэжных прысад схіліліся над вадой. Яркія фарбы лета захапляюць сваёй чысцінёй і выразнасцю.

Прыгадайце ўжо знаёмыя вам рэпрадукцыі карцін Уладзіміра Масленікава. Карціны мастакоў — своеасаблівыя гімны ў фарбах славутай і велічнай беларускай зямлі. Якія вершаваныя радкі падыходзяць у якасці подпісаў да іх? Прапануйце свае назвы.

3. Зямля Беларусі — якая яна ў вашым уяўленні? Паспрабуйце абагульніць свае ўражанні і падрыхтаваць вусную замалёўку на адну з тэм: «Мой родны кут, як ты мне мілы!», «Бацькаўшчына светлая мая!». Карыстайцеся паэтычнымі вобразамі, якія вас найбольш усхвалявалі, былі сугучнымі вашым пачуццям і думкам.

4. Выкарыстайце інтэрнэт-рэсурсы і падрыхтуйце прэзентацыю ілюстрацый да раздзела «Мой чароўны беларускі край».

ЗА СМУГОЮ СТАГОДДЗЯЎ

Ад прадзедаў спакон вякоў
Мне засталася спадчына;
Паміж сваіх і чужакоў
Яна мне ласкай матчынай...
Аб ёй мне баюць казкі-сны
Вясеннія праталіны,
І лесу шэлест верасны,
І ў полі дуб апалены...

Янка Купала.

ВУСНАЯ НАРОДНАЯ ТВОРЧАСЦЬ

За шматлікія стагоддзі сваёй гераічнай гісторыі наш таленавіты народ стварыў найбагацейшую духоўную спадчыну — безліч цудоўных міфаў, легенд, казак, песень, загадак, прыказак, прыкмет і павер'яў. Гэтыя творы вусна (паколькі яшчэ не было пісьмовай літаратуры) перадаваліся з пакалення ў пакаленне. Кожны, хто расказваў легенду, казку ці спяваў песню, звычайна нешта забываў у змесце або свядома змяняў, дадаваў сваё, фан-

тазіраваў, прыдумляў. З цягам часу імя першага аўтара забывалася і вусныя творы станавіліся калектыўнымі. Таму мы зараз гаворым, што аўтар нашага духоўнага нацыянальнага багацця — народ.

Вусную народную творчасць яшчэ называюць ф а л ь к л о р а м, што ў перакладзе з англійскай мовы азначае «народная мудрасць». Фальклорныя творы былі цесна звязаны са штодзённым жыццём чалавека. Яны ўвабралі ў сябе веды, вопыт многіх пакаленняў беларусаў, іх назіранні за навакольным светам, роздум пра месца ў ім чалавека. У фальклоры ўвасоблены духоўныя памкненні і спадзяванні нашых продкаў. Таму вусную народную творчасць лічаць паэтычнай гісторыяй народа.

У старажытнасці вусная народная творчасць была непарыўна звязана з іншымі відамі мастацтва: песнямі, танцамі, народнымі гульнямі, святамі і відовішчамі. Нацыянальны фальклор і сёння жывіць творчасць беларускіх пісьменнікаў сваімі сюжэтамі і вобразамі.

1. Калі і як узнікла вусная народная творчасць?
2. Якія фальклорныя творы вы ведаеце?

Народныя казкі

Казка — займальны аповед пра неверагодныя і фантастычныя падзеі і прыгоды.

Беларускія народныя казкі — самы любімы дзецьмі фальклорны жанр. Казкі здзіўляюць нас сваім багаццем, захапляюць зместам, зачароўваюць гучаннем. У іх адлюстравана мара нашых далёкіх продкаў пра лепшую долю і шчасце на зямлі. У каз-

ках заўсёды перамагаюць дабро і справядлівасць, высока цэняцца людская дружба і ўзаемадапамога, сумленнасць і надзейнасць.

У чарадзейных казках дзейнічаюць незвычайныя героі (казачныя асілкі, волаты) і простыя людзі, смелыя, працавітыя, знаходлівыя. Ім дапамагаюць добрыя чараўнікі, сілы прыроды, жывая і мёртвая вада, жывёлы і розныя істоты — конь, ваўчыца, свінка, птушка, рыбка. Асобную ролю выконваюць цудадзейныя прадметы: чароўны меч, дудачка, гуслі-самагуды, боты-скараходы, дыван-самалёт, тапор-самасек, цудоўны збанок, залатыя рэчы (пярсцёнак, яблык, пяро, яблынька). Казачныя героі змагаюцца са злом і заўсёды выходзяць пераможцамі. Ім супрацьстаяць страшныя істоты, надзеленыя звышнатуральнымі магчымасцямі: шматгаловы Змей, паганы Цмок, Кашчэй Бессмяротны, Баба Яга. У абмалёўцы казачных вобразаў звычайна выкарыстоўваюцца элементы перабольшвання.

Казкі маюць своеасаблівую і дасканалую будову. Звычайна яны пачынаюцца традыцыйнымі рыфмаванымі *зачынамі*: «Даўно гэта было ці нядаўна, так ці не так — цяпер ужо, напэўна, ніхто не ведае», «У якім-тось краі жылі людзі, нібы ў раі, гаравалі, працавалі дый бяды не зналі», «Было яно ці не было, праўда ці няпраўда — паслухаем лепш, што казка кажа». Часам казкі маюць адпаведную *канцоўку*: «Я там быў, мёд-піва піў, па барадзе цякло, а ў роце не было», «Вам казка, а мне абаранкаў вязка», «Далі мне пірог, я — за парог», «Тут і казцы канец, а хто слухаў — маладзец». Характэрныя для казак *трохразовыя паўторы*: героі тройчы сутыкаюцца з рознымі выпрабаваннямі,

у іх удзельнічаюць трое братоў, сыноў ці дачок, тры дні і тры ночы героі пераадольваюць перашкоды.

У казках п р а ж ы в ё л дзейнічаюць адметныя персанажы: ліса, воўк, мядзведзь, заяц, баран, сабака, кот, певень і г. д. Сваімі паводзінамі ўсе яны нагадваюць людзей — добрых, сціплых, працавітых, надзейных, разумных або зайздросных, хітрых, жорсткіх, разбэшчаных.

Героі б ы т а в ы х казак — багатыя, прагныя, баязлівыя, гультаяватыя паны і іх памагатыя і бедныя сяляне, якія перамагаюць багацеяў сваім розумам, мудрасцю, працавітасцю, знаходлівасцю. Бытавыя казкі вылучаюцца тонкім гумарам.

У казках сцвярджаюцца лепшыя чалавечыя якасці: адданае сяброўства, бескарыслівасць, працавітасць, кемлівасць[1] — і адмаўляюцца няўдзячнасць, сквапнасць, нахабства, лянота, іншыя людскія заганы. Мова народных казак адметная — трапная, простая, зразумелая, вобразная.

Беларускія народныя казкі — наша нацыянальнае багацце, наш гонар, імі захапляюцца не толькі беларусы, але і жыхары іншых краін свету.

1. Калі і як узніклі народныя казкі? Што каштоўнае знаходзяць у іх людзі?
2. Пра што звычайна распавядаюць чарадзейныя казкі? Якія героі дзейнічаюць у іх?
3. Назавіце персанажаў казак пра жывёл. Каго нагадваюць іх паводзіны?
4. Чым адметныя бытавыя казкі?
5. Раскажыце сваю любімую народную казку. Намалюйце да яе ілюстрацыю і выкарыстайце ў сваім аповедзе.

[1] *Ке́млівасць (ке́мнасць)* — здагадлівасць, востры розум.

Разумная дачка

Жыў адзін бедны чалавек з жонкаю. Нарадзілася ў іх дачка. Прыйшлося спраўляць радзіны. А ў чалавека таго ні хлеба, ні да хлеба. Чым гасцей частаваць?

Пайшоў бядняк на рэчку па ваду. Аж бачыць — ляжыць у кустах цялушка. Ды такая слабая, што сама і не ўстане.

Прынёс ён цялушачку дахаты і кажа жонцы:

— Давай зарэжам яе: будзе чым гасцей пачаставаць.

Спадабалася жонцы цялушачка — такая рыжанькая ды лысенькая.

— Не, — адказвае яна, — хай лепш гадуецца.

— Дык яна ж зусім кволенькая. Яе, відаць, нехта знарок выкінуў, каб у хляве не здохла.

— Нічога, можа, як і выгадуем. Падрасце дачка — будзе ёй малако.

Паслухаў чалавек жонку, і пачалі яны гадаваць цялушачку.

Акрыяла[1] тая, расце як на дражджах. І дачка таксама расце. Ды такая разумніца ўдалася, кемлівая. Вырасла з лысенькай цялушкі слаўная карова. Пачала яе дзяўчынка ў поле ганяць.

Заглядзеўся аднойчы багаты сусед на карову бедняка.

— Дзе ты яе ўзяў? — пытаецца.

Бядняк і расказаў яму ўсё, як было.

— Эге, — кажа багацей, — дык гэта ж мая цялушка! Я выкінуў яе — не думаў, што яна на ногі ўстане. А калі так — забяру сваю карову назад...

Зажурыўся[2] бедны чалавек.

— Я ж яе гадаваў, — кажа. — І яна цяпер мая.

Не згаджаецца багаты:

— Не аддасі па-добраму — пойдзем да пана на суд.

Што рабіць? Пайшлі да пана на суд.

Багаты падаў пану руку, прывітаўся: вядома, багаты з багатым — свае людзі.

— Садзіцеся, — кажа яму пан.

Багаты сеў у крэсла, а бедны стаіць ля парога. Пан на яго нават не глядзіць.

— Ну, што добрага скажаш? — пытаецца пан у багатага.

— Ды вось, пане, якая справа, — пачаў скардзіцца багаты. — Сем гадоў таму гэты чалавек забраў маю цялушку і цяпер не аддае.

---

[1] *Акрыя́ць* — набрацца сіл, прыйсці ў ранейшы нармальны стан пасля хваробы, жыццёвых выпрабаванняў, бяды; ачуняць, выздаравець.

[2] *Зажуры́цца* — засумаваць, замаркоціцца.

Выслухаў пан і бедняка. А потым і кажа ім:

— Добра. Суд мой будзе такі. Загадаю я вам тры загадкі: «Што на свеце сыцей[1] за ўсё?», «Што на свеце саладзей за ўсё?», «Што на свеце шпарчэй за ўсё?». Хто адгадае, таму і карова дастанецца. Ідзіце дахаты, падумайце. Заўтра прыйдзеце з адгадкамі.

Вярнуўся бедны чалавек дахаты, сеў і плача.

— Чаго ты, тата, плачаш? — пытаецца дачка.

— Ды так і так, — адказвае бацька. — Хоча багаты сусед адабраць у нас карову. Пайшлі мы з ім да пана на суд. А той загадаў нам тры загадкі. Хто з нас адгадае, таму і карова дастанецца. Дзе ж мне адгадаць тыя загадкі!

— А якія, тата, загадкі? — пытаецца дачка.

Бацька сказаў.

[1] *Сыце́й* (ад *сы́ты*) — тлусцей, таўсцей.

— Нічога, тата, не турбуйся, — кажа дачка. — Кладзіся спаць. Раніца за вечар мудрэйшая: заўтра што-небудзь прыдумаем.

А багаты прыйшоў дадому і радуецца:

— Ну, баба, карова будзе наша! Трэба нам з табою толькі адгадаць тры загадкі: што на свеце сыцей за ўсё, што саладзей за ўсё і што шпарчэй за ўсё?

— Вось дзіва! — усміхнулася жонка. — Тут і адгадваць няма чаго. Сыцей за нашага рабога парсюка нікога на свеце няма. Саладзей за ліпавы мёд ад нашых пчол таксама нічога няма. А шпарчэй за нашага гнедага[1] жарабца ніхто не зможа бегчы: ён жа як памчыцца, дык і вецер не дагоніць!

— Праўда, — згадзіўся багацей, — так я і скажу пану.

Назаўтра прыходзяць бедны з багатым да пана.

— Ну што, адгадалі мае загадкі? — пытаецца пан.

Багаты выйшаў наперад:

— Ды тут і адгадваць няма чаго: нікога на свеце няма сыцей за майго рабога парсючка, саладзей за ліпавы мёд ад маіх пчол і шпарчэй за майго гнедага жарабца.

— А ты, — пытаецца пан у бедняка, — адгадаў?

— Адгадаў, пане: няма нічога сыцей за зямлю, бо яна ўсіх корміць; няма нічога саладзей за сон, бо хоць якое гора, а заснеш, дык і забудзешся; няма нічога шпарчэй за людскія думкі, бо сам ты яшчэ тут, а думкі ўжо далёка-далёка.

---

[1] *Гне́ды (гняды́)* — чырвона-рыжы з чорным хвастом і грывай (пра масць каня).

Правільна адгадаў бядняк! Прыйшлося пану прысудзіць яму карову.

— Хто гэта цябе навучыў адгадваць мае загадкі? — пытаецца пан у бедняка.

— Мая дачка-сямігодка.

Здзівіўся пан: не можа таго быць, каб такая малая беднякова дачка адгадала яго загадкі! Захацелася яму паглядзець на разумную дзяўчынку. Прыехаў ён аднойчы да бедняка, а той якраз з жонкаю ў полі быў.

Сустрэла пана беднякова дачка-сямігодка.

— Дзяўчынка, — пытаецца пан, — да чаго мне коней прывязаць?

Паглядзела дзяўчынка на сані і калёсы, што стаялі на двары, і кажа:

— Можаш да зімы прывязаць, а можаш і да лета.

Пан і вочы вылупіў: як гэта можна коней прывязаць да зімы або да лета? Смяецца, відаць, з яго гэтае дзяўчо!

— Ну, хоць да саней прывяжы, а хоць да калёс, — растлумачыла дзяўчынка.

Бачыць пан, што беднякова дачка сапраўды надта разумная. Нават дарослы да такога не дадумаецца.

Пагаварыў пан з дзяўчынкай і паехаў, а ёй сказаў, каб бацька да яго прыйшоў.

Увечары пайшоў бядняк да пана.

— Сапраўды, — кажа пан, — разумная твая дачка. Але я ўсё ж разумнейшы.

Даў пан бедняку рэшата[1] яек.

[1] *Рэ́шата* — лёгкая пасудзіна ў выглядзе высокага драўлянага абруча з донцам-сеткай (для прасейвання мукі).

— На, — кажа, — занясі дачцэ і скажы, каб яна пасадзіла на іх квактуху ды вывела мне да заўтра куранят на снеданне. А не зробіць гэтага — загадаю бізуноў даць.

Прыйшоў бядняк дахаты засмучаны. Сеў на лаву і плача.

— Чаго ты, тата, плачаш? — пытаецца дачка.

— Ды вось, дачушка, бяда якая: загадаў табе пан новую загадку, — і паказаў на рэшата з яйкамі. — Сказаў, каб ты на гэтыя яйкі квактуху пасадзіла і вывела куранят да заўтра яму на снеданне. Хіба ж гэта можна зрабіць?

Дачка падумала і кажа:

— Нічога, тата. Заўтра што-небудзь прыдумаем. А пакуль што бяры, мама, гэтыя яйкі, пячы яечню на вячэру.

Раніцай дачка гаворыць бацьку:

— На табе, тата, гаршчок, ідзі да пана. Скажы, каб ён за дзень хмызняк высек, поле ўзараў, проса пасеяў, зжаў ды ў гэты гаршчок насыпаў — куранят карміць.

Пайшоў бацька да пана, падаў яму пусты гаршчок і сказаў усё, як дачка загадала. Пан падкруціў вусы, паморшчыўся і кажа:

— Разумная твая дачка, ды я ўсё ж разумнейшы.

Узяў ён тры сцяблінкі лёну, падаў бедняку:

— Скажы дачцэ, каб яна да заўтра лён сцерла, спрала, выткала і пашыла мне з яго кашулю.

Вярнуўся бацька дахаты засмучаны.

Дачка пытаецца:

— Што сказаў табе пан?

Падаў бацька ёй тры сцяблінкі лёну і расказаў, што пан загадаў.

— Нічога, — адказвае дачка, — кладзіся спаць: заўтра што-небудзь прыдумаем.

Назаўтра дае дачка бацьку тры кляновыя дубчыкі і кажа:

— Занясі пану і папрасі, няхай ён іх пасадзіць, за адну ноч вырасціць і зробіць варштат[1] для кроснаў, каб было на чым палатно яму для кашулі выткаць.

Пайшоў бядняк да пана, падаў тры дубчыкі і сказаў, як дачка навучыла.

Пачырванеў пан і кажа:

— Разумная твая дачка — нічога не скажаш. Ды я ўсё ж разумнейшы! Перадай ёй, каб яна да мяне не пехатою прыйшла, не на кані прыехала, не голая і не адзетая і каб падарунак мне прынесла, а я каб не мог яго прыняць. Калі зробіць усё гэта, то вазьму яе за дачку — вырасце, пані будзе! А не зробіць — дрэнна ёй будзе...

Вярнуўся бацька яшчэ больш засмучаны.

— Ну што табе, тата, пан сказаў? — пытаецца дачка.

— Ды вось, дачушка, нарабіла ты сваімі адгадкамі бяды і нам, і сабе...

І расказаў пра новае заданне пана.

Дачка засмяялася:

— Нічога, тата. Як-небудзь перахітрым пана і на гэты раз. Злаві ты мне толькі жывога зайца.

Пайшоў бацька ў лес, паставіў сілок і злавіў зайца.

Дачка закруцілася ў рыбацкую сетку замест сукенкі, села на кіёк і паехала з зайцам да пана.

Пан стаіць на ганку і дзівіцца — зноў перахітрыла яго беднякова дачка! Узлаваўся ён і

[1] *Варшта́т* — каркас пад кросны (ручны ткацкі станок).

нацкаваў[1] на яе сабак — думаў, што тыя разарвуць разумніцу. Дзяўчынка выпусціла з рук зайца — сабакі і памчаліся за ім. Падышла яна да пана.

— Лаві, — кажа, — свой падарунак: вунь у лес пабег…

Прыйшлося пану ўзяць разумную дзяўчынку за дачку.

Паехаў неўзабаве пан за мяжу, а дзяўчынцы сказаў:

— Глядзі ж, каб ты тут без мяне не судзіла маіх людзей, бо дрэнна табе будзе.

Засталася дзяўчынка адна ў маёнтку[2].

Здарылася ў гэты час такая справа. Пайшлі два дзядзькі на кірмаш. Адзін купіў калёсы, другі — кабылу. Запрэглі кабылу ў калёсы і паехалі дамоў. Па дарозе спыніліся адпачыць. Ляглі і паснулі. А як прачнуліся, бачаць — бегае ля калёс малое жарабятка. Дзядзькі заспрачаліся.

---

[1] *Нацкава́ць* — падахвоціць да нападу, натравіць.
[2] *Маёнтак* — зямельнае ўладанне памешчыка (пана).

Той, чые калёсы былі, кажа: «Жарабя маё — гэта мае калёсы ажарабіліся!» А той, чыя кабыла, сваё даводзіць: «Не, жарабя маё — гэта мая кабыла ажарабілася!»

Спрачаліся-спрачаліся і вырашылі ехаць да пана на суд.

Прыехалі, а пана няма дома.

— Рассудзі хоць ты нас, — просяць дзядзькі прыёмную дачку пана.

Даведалася дзяўчынка, што ў іх за справа, і кажа:

— Няхай той з вас, чыя кабыла, выпража яе з калёс ды вядзе ў адзін бок, а той, чые калёсы, няхай цягне іх на сабе ў другі бок. За кім жарабя пабяжыць, той яго і гаспадар.

Дзядзькі так і зрабілі. Жарабя пабегла за кабылаю. На гэтым спрэчка ў іх скончылася.

Вярнуўся пан з-за мяжы і дачуўся, што прыёмная дачка без яго суд учыніла. Узлаваўся, нарабіў крыку:

— Што ж ты не паслухала мяне? Бяры сабе з маёнтка, што пажадаеш, ды ідзі дахаты, каб я цябе больш не бачыў!

— Добра, — кажа дзяўчынка. — Але мне хочацца на адыход цябе віном пачаставаць.

— Частуй, — буркнуў пан. — Толькі хутчэй.

Напаіла дзяўчынка пана віном, ён і заснуў. Загадала тады яна слугам запрэгчы каня і палажыць пана ў карэту, села сама і павезла яго дахаты. Дома з бацькам выцягнулі пана з карэты, перанеслі ў сенцы ды паклалі на салому.

— Вось табе, — кажа, — пасцель замест пярынаў. Ачухайся тут.

Прачнуўся назаўтра пан і дзівіцца: дзе ж гэта ён? Убачыў сваю прыёмную дачку, якую прагнаў, і пытае:

— Чаму я тут, у мужыцкай хаце, ляжу?

— Сам так захацеў, — смяецца дзяўчынка. — Ты сказаў мне: «Бяры сабе з маёнтка ўсё, што пажадаеш, ды ідзі дахаты». Я і ўзяла цябе. Уставай ды ідзі замест бацькі паншчыну[1] адбываць. Ты мужык дужы, работнік з цябе будзе нядрэнны.

Пачуў гэта пан, усхапіўся на ногі і так драпануў[2], што толькі яго і бачылі. Нават ад коней з карэтаю адрокся.

1. Як апісваецца ў казцы разумная дачка? У якія складаныя жыццёвыя сітуацыі яна трапляе, як іх вырашае? Дакажыце, што гэта дзяўчына надзвычай кемлівая, дасціпная[3].

2. Якія іншыя героі дзейнічаюць у казцы? Што можна сказаць пра іх чалавечыя якасці?

3. Хто з казачных персанажаў выклікае ў вас сімпатыю, каму вы спачуваеце? Што асуджаецца ў казцы? Чаму можна навучыцца ў герояў казкі?

4. Прачытайце казку па асобах. Падрыхтуйце інсцэніроўку аднаго-двух эпізодаў казкі. (Вызначце дыялогі, падбярыце выканаўцаў, прадумайце іх інтанацыі, жэсты, міміку, касцюмы, а таксама мізансцэны — размяшчэнне дзейных асоб і дэкарацый на сцэне ў розныя моманты спектакля.)

---

[1] *Па́ншчына* — абавязковая прымусовая праца на пана.

[2] *Драпану́ць* — хутка ўцячы.

[3] *Дасці́пны* — тут: той, хто вызначаецца вострым розумам, незвычайным уменнем ярка (смешна або з'едліва) выказаць думку.

Залаты птах

Былі ў аднаго чалавека тры сыны: два разумныя, а трэці — дурны.

Старэйшы сын, Сцяпан, умеў на скрыпцы іграць, сярэдні, Піліп, — на дудцы, а меншы, Іван, ні да чаго спрыту не меў: сядзеў у запечку ды лучынкі[1] стругаў.

Вырасла ў таго чалавека ў садзе яблынька, а на ёй — залатыя яблыкі. Цешыцца бацька з яблыкаў, і сыны цешацца. Кожную раніцу ў сад ходзяць глядзець, ці цэлыя.

Праверылі гэтак аднаго разу — не хапае яблыка! І на другую раніцу не далічыліся аднаго яблыка...

Засумаваў бацька. «Відаць, — думае, — нейкі злодзей панадзіўся ў сад цягацца». Кажа ён старэйшаму сыну, Сцяпану:

— Ідзі ты, сынку, пільнаваць яблыкі.

Прыставіў увечары Сцяпан да яблыні драбіны[2], залез на іх, сядзіць ды на скрыпцы іграе. Усю ноч іграў, а пад дзень дужа спаць захацелася, — ён і задрамаў. Раптам праз сон чуе: нешта над галавою моцна зашумела, залопала. Прахапіўся Сцяпан, працёр вочы — нідзе нікога няма, толькі аднаго яблыка не хапае...

Вярнуўся ён да бацькі маркотны[3].

— Не ўпільнаваў, — кажа, — злодзея: зноў адзін яблык сарваў...

---

[1] *Лучы́нка* — тонкая і доўгая сухая шчэпка, якімі даўней асвятлялі сялянскія хаты.

[2] *Драбі́ны* — прыстаўная лесвіца.

[3] *Марко́тны* — сумны, тужлівы, журботны, моцна заклапочаны (ад *марко́та* — туга, сум, журба).

На другую ноч сярэдні сын, Піліп, кажа:

— Пайду я пільнаваць. Быць таго не можа, каб не ўпільнаваў!

Пайшоў ён, прымасціўся на драбінах ды выцінае[1] сабе на дудцы розныя мелодыі. Усю ноч іграў, а пад дзень спаць захацелася — ён і задрамаў. Раптам праз сон чуе: нешта над галавою моцна зашумела. Пакуль прачнуўся — зноў аднаго яблыка няма!

Брыдка яму ў хату ісці, ды што зробіш: не дапільнаваў злодзея.

На трэці дзень меншы сын, Іван, кажа:

— Дрэнныя з вас, браты, вартаўнікі. Вось я пайду, то на чым ні стане, а прыпільную злодзея.

Усе толькі пасмяяліся з яго гаворкі: ат, вядома, дурань!

Набраў Іван цэлы жмут лучынак і пайшоў на варту. Сядзіць на драбінах, стругае лучынкі ды песенькі пад нос сабе мармыча.

Пачало на дзень займацца. Чуе Іван — нешта здалёку зашумела. Стаіўся ён, углядаецца. Аж бачыць — ляціць да яблыні вялікі залаты птах. Падляцеў блізка і хацеў яблык схапіць, а Іван злаўчыўся ды цап яго за доўгі хвост!

Вырваўся птах і паляцеў без яблыка. Глядзіць Іван, аж у яго руцэ тры залатыя пяры засталіся.

Прыбег ён у хату, пабудзіў усіх.

— Глядзіце, — кажа, — я злодзея дапільнаваў і тры пяры ў яго з хваста вырваў...

Паглядзелі браты і пачырванелі ад сораму, што не яны, а дурань славы даказаў. Узяла іх зайздрасць.

---

[1] *Выціна́ць* — тут: выводзіць мелодыю, старанна іграць (на музычным інструменце).

— Добра ж, — кажа старэйшы брат, — паеду я ў свет залатога птаха шукаць.

Узяў ён адно пяро для прыметы, набраў харчоў, грошай на дарогу ды паехаў.

Мінула з паўгода, а ні Сцяпана, ні птаха няма.

Тады сярэдні брат кажа да бацькі:

— Паеду хіба я шукаць залатога птаха. Можа, заадно і брата знайду.

Набраў і ён усялякіх прыпасаў на дарогу ды паехаў.

Мінуў цэлы год, а ні братоў, ні птаха і слыхам не чуваць. Бядуе бацька, а Іван стругае лучынкі ў запечку ды мармыча сабе пад нос:

— Трэба, мусіць, мне самому ў дарогу выбірацца.

Падумаў бацька ды і не стаў яму пярэчыць.

Нічога не ўзяў Іван з сабою: ні грошай, ні хлеба. Толькі ўзяў трэцяе пяро, кій у рукі і ножык-сцізорык, той, якім лучынкі стругаў. І пайшоў пехатою залатога птаха шукаць.

Ідзе ён, ідзе, а ўжо і вечарэць пачынае. Чуе ён воўчы голас недалёка.

Пайшоў на той голас. Бачыць — сядзіць у глыбокай яме старая ваўчыха.

— Ты чаго тут выеш? — пытаецца Іван у ваўчыхі.

— Ды вось бяда якая, — адказвае ваўчыха, — бегла на паляванне, а трапіла ў яму... Памажы мне, добры чалавек, выбрацца адсюль. Я табе чым хочаш адплачу.

Іван кажа:

— Ты, старая ваўчыха, усюды гайсаеш[1], усюды бываеш: ці не скажаш мне, дзе жыве залаты птах? Калі скажаш, то вызвалю цябе з ямы.

— І скажу табе, і нават завяду да яго, — просіцца ваўчыха.

— А не падманеш?

— Не.

Прынёс Іван дзве жардзіны сукаватыя, апусціў у яму. Выскачыла ваўчыха па жэрдках наверх і кажа Івану:

— Дзякую за ратунак. А цяпер сядай на мяне, я цябе хутчэй завязу туды, чым ты сам дойдзеш.

Сеў Іван на ваўчыху, тая і паджгала[2], не разбіраючы дарогі: па палях, па лясах, па балотных

---

[1] *Гайса́ць (го́йсаць)* — хутка і мітусліва рухацца, бегаць (у пошуках чаго-небудзь).

[2] *Паджга́ць (джгаць)* — хутка ісці або бегчы.

кустах. Іван толькі за шыю трымаецца, каб не зваліцца.

Прымчалася ваўчыха да мора. Спынілася і кажа Івану:

— Пасядзі тут крыху, а я пабягу дзе гуску пашукаю. Трэба табе добра падсілкавацца, каб дужы быў, бо вялікая работа цябе чакае.

Сеў Іван на беразе мора, пачаў на хвалі глядзець. Шумяць яны, гайдаюцца. Цікава! Глядзеў, глядзеў ды і заснуў. Ці доўга ён спаў ці коратка, аж прыбягае ваўчыха з гускаю. Пабудзіла яго. Расклалі яны агонь, спяклі гуску. Наеўся Іван.

— Вось добра, і выспаўся, і паабедаў. Цяпер ніякая дарога не страшная.

— А зараз, — кажа ваўчыха, — сядай зноў на мяне. Паплывём за мора.

Пераплылі мора. Бачыць Іван — стаіць на беразе мора залаты палац.

Ваўчыха кажа:

— Ідзі ў гэты палац. Толькі паціхусеньку, памалюсеньку, бо гэта зачараваны палац: усё ў ім спіць. Але калі ты неасцярожна дакранешся да чаго, то ўсё

абудзіцца, і тады жывым табе адтуль не выбрацца. Як увойдзеш у браму, убачыш там двух сабак. Яны на жалезных ланцугах да слупоў прыкутыя. Глядзі ж, не пабудзі іх, бо як забрэшуць яны, то ўвесь палац на ногі ўзнімуць. Мінеш гэтак браму, увойдзеш у першы пакой. Там вісіць меч бразгучы. Ён залаты, дарагімі камянямі аздоблены[1]. Але ты яго не чапай, бо ён пачне браздзжаць і ўсіх пабудзіць. Увойдзеш у другі пакой, там вісіць гадзіннік пявучы, і яго не чапай, а ідзі проста ў трэці пакой: у ім убачыш залатую клетку, а ў той клетцы і сядзіць залаты птах. Вымі яго асцярожна з клеткі і сам варочайся да мяне.

Пайшоў Іван у зачараваны палац. Мінуў браму з сабакамі, увайшоў у першы пакой, у другі. Бачыць — розных майстроў тут безліч: і сталяры, і слесары, і муляры[2]. А каля іх варта з шаблямі ды стрэльбамі. І дзе хто што рабіў, там і заснуў. Падзівіўся Іван на іх ды пайшоў далей, у трэці пакой.

Вось перад ім і залатая клетка вісіць, а ў ёй залаты птах сядзіць. Як убачыў Іван птаха-злодзея, дык і на перасцярогу забыўся. Схапіў клетку, сарваў са сцяны. І тут такі звон пайшоў... Напалохаўся Іван ды назад. У другім пакоі зачапіўся за залаты гадзіннік.

Той давай спяваць, на ўсе лады выцінаць. Пабег Іван далей. Ускочыў у першы пакой, схапіў меч — вельмі ж ён прыгожы быў! А меч як забраздзжыць... Усё ў зачараваным палацы абудзілася. Усе кінуліся

---

[1] *Аздо́блены* — упрыгожаны.

[2] *Му́ляр* — рабочы, які будуе што-небудзь з каменю або цэглы; будаўнік.

за Іванам. Ды Іван не драмаў — як страла праляцеў каля сабак і выскачыў з палаца.

Бачыць ваўчыха — бяда: Іван імчыцца на ўвесь дух, а за ім цэлая пагоня. Падскочыла да яго ваўчыха.

— Сядай, — кажа, — на мяне хутчэй!

Сеў Іван, а ваўчыха — у мора і паплыла. Пераплыў Іван мора і просіць ваўчыху:

— Скажы, дзе мае браты. Я не магу без іх дадому вярнуцца.

— Эх, — уздыхнула ваўчыха, — не шукай ты братоў, яны цябе са свету звядуць.

— Не звядуць, — адказвае Іван.

— Ну, калі ты такі смелы, то ідзі на каралеўскі двор, — там твае браты ў астрозе[1] сядзяць. Толькі глядзі, сцеражыся іх... Яны табе дабра не жадаюць.

Развітаўся Іван з ваўчыхай, падзякаваў ёй і падаўся на каралеўскі двор.

Прыйшоў да караля, прывітаўся.

— Што скажаш? — пытаецца кароль.

— Выпусці маіх братоў, — кажа Іван. — Навошта ты іх у астрозе трымаеш?

Кароль кажа:

— Не выпушчу. Твае браты хацелі лепшых маіх коней пакрасці.

Іван і так і гэтак просіць — не згаджаецца кароль.

— Дык я выкуплю іх.

— Чым жа ты выкупіш?

Дастаў Іван з-пад світкі залаты меч.

— Вось табе выкуп.

Паглядзеў кароль на меч — спадабаўся: такога ў яго няма!

[1] *Астро́г* — турма.

— Ну добра, — згадзіўся кароль, — забірай сваіх братоў. Толькі больш не пускай іх у маё каралеўства.

Забраў Іван братоў, расказаў, як дастаў залатога птаха, і пайшлі ўсе разам дахаты.

Прыйшлі яны ў цёмны лес, браты забілі Івана, а самі забралі залатога птаха ды пабеглі дамоў.

Шмат часу мінула ці не, здарылася трапіць у той лес ваўчысе. Чуе яна — дзесьці чалавек блізка. Пабегла ў той бок і ўбачыла забітага Івана.

— Вось, — бядуе ваўчыха, — як ты мяне паслухаў! А я ж табе казала, я ж цябе навучала: асцерагайся ліхіх братоў!

Пабегла ваўчыха на высокую гару, дастала пляшачку[1] жывой вады. Вярнулася і ажывіла Івана. Устаў ён, пацягнуўся:

— Ох, як жа я доўга спаў!

— Спаць бы табе тут век-векам, каб не я, — кажа ваўчыха.

— А дзе ж мае браты? — пытаецца Іван.

— Дома. Спяшайся хутчэй і ты дадому. Там твой бацька з радасці, што браты вярнуліся і залатога птаха прынеслі, бяседу ладзіць[2]. З'язджаюцца да яго нават паны і каралі на дзіва глядзець. Але бацька цяпер цябе не пазнае, бо ты змяніўся ад жывой вады. Дык ты, як прыйдзеш дахаты, папрасіся да кухара за памочніка. А як зварыцца страва, то ўпусці ў яе па кропельцы жывой вады.

Навучыла ваўчыха Івана, што яму рабіць, і пабегла.

---

[1] *Пля́шачка (пля́шка)* — бутэлька.

[2] *Ла́дзіць бясе́ду* — збіраць гасцей і частаваць іх.

Вярнуўся Іван дадому. А там і праўда госці збіраюцца. Кухар аж разрываецца адзін — шмат розных страў трэба навараць для гасцей. Падышоў Іван да кухара:

— Давай я табе памагаць буду.

— Добра, — згадзіўся кухар, — памагай, бо мне аднаму не ўправіцца.

Узяўся Іван памагаць. А потым і кажа кухару:

— Ты, дзядзька, стары, змарыўся, адпачні, а я ўжо сам усё скончу.

Бачыць кухар, што памочнік яго добра стараецца, і лёг адпачыць.

Згатаваў Іван абед, уліў у кожную страву па кроплі жывой вады і пабудзіў кухара. Той панёс абед да сталоў.

Бяседнікі ядуць і стравы хваляць — вельмі ж усё смачна згатавана!

Пасля абеду кліча гаспадар кухара, дае яму гасцінец і дзякуе за смачныя стравы.

Кухар кажа:

— Гэта ж тут адзін хлопец у мяне за памочніка быў, дык ён і навараў такіх смачных страў. Сам я гатаваць гэтак не ўмею.

— Дык пакліч яго да мяне, трэба і яму падзякаваць.

Паклікалі Івана. Гаспадар пытаецца:

— Дзе ты навучыўся такія смачныя стравы варыць?

— Бяда ўсяму навучыць, — адказвае Іван.

— Якая ж у цябе, хлопча, бяда?

Іван і расказаў пра тое, як ён залатога птаха дастаў, як братоў у караля выкупіў і як яны яго забілі, а добрая ваўчыха ажывіла.

Стаяць браты моўчкі, белыя як палатно, а бацька пытаецца:

— Дык гэта ж ты, мусіць, мой меншы сын Іван?

— Але, — кажа Іван. — Я птаха дастаў, слова стрымаў, а яны — браты мае — ліхадзеі!

Выгнаў бацька старэйшых сыноў з дому, а з Іванам і цяпер жыве.

1. Каму з казачных герояў вы спачуваеце? Каго і за што асуджаеце?
2. Чаму старэйшыя браты, нібыта разумныя і старанныя, не змаглі знайсці залатога птаха?
3. Раскажыце, як Іван змог выканаць волю бацькі і адшукаць чароўную птушку.
4. Прыгадайце, чым браты адплацілі Івану.
5. Якія чалавечыя заганы выкрывае казка?
6. Вызначце від казкі. Абгрунтуйце сваё сцвярджэнне.
7. Складзіце план казкі і падрыхтуйцеся да яе пераказу. Пастарайцеся захаваць усе адметнасці казачнага аповеду:
   - паўторы аднолькавых ці блізкіх па значэнні слоў *(ідзе ён, ідзе; глядзеў, глядзеў ды і заснуў; ці доўга... ці коратка; ідзі паціхусеньку, памалюсеньку; і так і сяк просіць; спаць бы табе век-векам)*;
   - казачную лексіку *(былі ў аднаго чалавека тры сыны; бачыць — бяда; прыйшлі яны ў цёмны лес; шмат часу мінула; бяда ўсяму навучыць).*
8. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Андрэя Смаляка «Птушка» (гл. форзац 2). Ці падобная гэта птушка да залатога птаха? А якой вы ўяўляеце казачную птушку? Паспрабуйце яе намаляваць.

Музыкі

Жылі-былі асёл, сабака, кот і певень. Калі яны пастарэлі, гаспадары павыганялі іх з двароў. Неяк раз уночы сышліся ў лесе гэтыя бяздомныя. Пазнаёміліся, пачалі думаць, як на свеце ім жыць, чым займацца. Самы разважлівы з іх, асёл, унёс прапанову:

— Давайце паспрабуем стаць музыкамі.

Усім спадабалася такая прапанова, бо кожны з іх у душы лічыў сябе артыстам. І сапраўды: певень спявае змалку, кот таксама. Сабака не толькі гаўкае, але і выць умее. Асёл наогул лічыў, што з ягоным голасам можна на любой сцэне выступаць.

Зборы былі нядоўгімі, і хутка музыкі рушылі ў дарогу.

Асёл ішоў паперадзе, сабака за аслом, кот за сабакам, певень за катом.

Ідуць яны, аж бачаць — далёка ў лесе хатка стаіць. Спыніўся асёл.

— Давайце заспяваем, — кажа ён. — Толькі голасу не шкадуйце. Няхай усе ведаюць пра наш ансамбль.

— І-і-і! — узяў самую высокую ноту асёл.

— Ку-ка-рэ-ку! — падхапіў певень і захлопаў крыламі.

— Гаў-гаў-гаў! — забрахаў што ёсць моцы сабака.

— Мяў-мяў-мяў! — енчыў кот.

Ніколі не чулі лясныя насельнікі такога канцэрта. Забіліся ў непраходныя нетры[1] дзікі і ласі, ваўкі і мядзведзі. Схаваліся ў дуплах ваверкі. Прыціхлі ў норках мышы. Шуганулі з дрэў птушкі.

[1] *Не́тры* — тут: глухое, дзікае, бязлюднае месца.

Перапалоханыя да смерці разбойнікі (а гэта яны жылі ў хаціне) выскаквалі праз вокны і дзверы і беглі куды вочы глядзяць.

Захапіўшыся спевамі, артысты не заўважылі гэтага.

— Канцэрт прайшоў на славу, — зазначыў асёл. — Можна зараз і адпачыць.

Адчыніў ён дзверы, і музыканты ўвайшлі ў хатку. А там яды і рознага дабра не злічыць! Наеліся, напіліся артысты і пачалі нанач уладкоўвацца.

— Я заўсёды на сметніку сплю і сёння там лягу, — сказаў асёл.

— А я каля дзвярэй лягу, — азваўся сабака.

— Мне будзе зручней спаць на прыпечку, — падаў голас кот.

— Уладкуюся на жэрдачцы пад страхой, — прамовіў пеўнік.

Размясціліся сябры і паснулі. А тым часам разбойнікі ў лесе стаіліся і разважаюць, хто ж гэта іх так перапалохаў і што сталася з хацінаю. Пасылаюць аднаго разбойніка ў разведку.

— Ідзі, — кажуць, — праведай, што там робіцца.

Падыходзіць ён да хаткі. Ціха, нічога не чуваць. Заходзіць унутр — цёмна. Дастаў разбойнік з печы смалячок, ідзе да прыпечка, каб агонь запаліць. Аж бачыць — два вугольчыкі блішчаць. Хацеў выгарнуць іх, а кот кіпцюрамі як учэпіцца ў руку! Кінуўся разбойнік з хаты, а за ім сабака наўздагон — і кусаць пачаў. А тут і певень зляцеў з жэрдачкі, ускочыў на плечы разбойніку і давай дзяўбці яго ў галаву! Разбойнік кулём за плот коціцца, прама на асла. Той як штурхане яго нагою! Небарака бразнуўся аб зямлю, падхапіўся ды бегчы ў лес. Прыбег і расказвае сваім таварышам:

— У нашай хаце нейкая невядомая сіла пасялілася! Хацеў я на прыпечку вугольчыкі раздзьмухаць, аж нехта шась мне нажом па руцэ. Кінуўся я ўцякаць, а хтось каля парога па назе шабляй агрэў. Потым нейкі д’ябал з-пад страхі вылецеў ды кап’ём у галаву пачаў тыкаць. Пераскочыў я праз плот, а там нехта мяне як перацягне даўбешкай, дык я разы тры перакуліўся праз галаву. Баюся, што нас і тут не пакіне ў спакоі нячыстая сіла. Трэба ўцякаць.

Пасля гэтых слоў разбойнікі падхапіліся са сваіх месцаў і, палахліва азіраючыся па баках, назаўсёды пакінулі абжытыя мясціны. А сябры-музыкі пасяліліся ў той хатцы і сталі жыць-пажываць, бяды не ведаць.

1. Да якога віду народных казак можна аднесці гэты твор?
2. Чым адметны кожны з персанажаў?
3. Чаму сябры вырашылі стаць музыкамі? Што дапамагло ім ажыццявіць сваю мару?
4. Чаму разбойнікі не змаглі супрацьстаяць сябрам-музыкам?
5. Прачытайце казку па ролях. Пастарайцеся адпаведнай інтанацыяй перадаць характары персанажаў. Падрыхтуйце ў класе кніжную выставу казак з ілюстрацыямі мастакоў і сваімі малюнкамі.

Легенды

У духоўнай спадчыне беларусаў асобае месца займаюць народныя легенды.

Легенда — фантастычнае апавяданне, заснаванае на паэтызацыі гістарычных падзей і ўслаўленні народных герояў.

Легенды распавядаюць пра стварэнне Сусвету і Зямлі, паходжанне людзей і розных жывых істот, узнікненне паселішчаў, рэчак і азёраў, утварэнне імёнаў і прозвішчаў. Звычайна ў легендах апісваюцца неверагодныя здарэнні і дзейнічаюць незвычайныя героі. Тут, як і ў казках, амаль заўсёды існуе барацьба паміж дабром і злом: выключныя героі змагаюцца з фантастычнымі варожымі сіламі. Легенды ўслаўляюць высокія маральныя каштоўнасці, любоў да радзімы і гатоўнасць рашуча абараняць яе.

Некаторыя легенды пазбаўлены чарадзейных элементаў, яны паведамляюць пра сапраўдныя па-

дзеі, цікавыя здарэнні або тое, што магло адбывацца ў рэальнасці. Звычайна сведка або сам удзельнік падзей расказвае пра цікавыя жыццёвыя выпадкі і рэальных герояў. Такія легенды дапамагаюць глыбей пазнаць гісторыю свайго краю, мінулае і сучаснае беларусаў. У іх раскрываюцца добрасумленныя адносіны чалавека да сваіх абавязкаў, беражлівае стаўленне да прыроды, добразычлівыя стасункі паміж людзьмі.

1. Пра што распавядаюць народныя легенды?
2. Чым легенды адрозніваюцца ад казак?
3. Прыгадайце вядомую вам фальклорную легенду (прачытаную самастойна ці пачутую ад сваякоў) і раскажыце яе на ўроку.

Нарач

У гушчары старых бароў, як сляза, што ўпала з неба, блішчала вялікае возера. Вельмі прыгожае яно было. Расказы пра яго чароўнасць перадаваліся з паселішча ў паселішча і нават у далёкія краіны.

А яшчэ казалі людзі, што ў вёсцы, якая прыляпілася да аднаго з берагоў таго возера, жыла дзяўчына-сіраціна Найрыта, аднавяскоўцы звалі яе Нарай. Вочы яе блакітныя, колеру азёрнай хвалі, заўсёды весела ўсміхаліся. Залацістыя валасы тугой касою абкручвалі галаву. Голас у яе быў высокі і гучны.

Бывала, сядзе на беразе пад разлапістым[1] клёнам, дзе збіралася звычайна моладзь, на гусельках

[1] *Разла́пісты* — які шырока раскінуў свае галіны ў розныя бакі (пра дрэва, галлё).

грае і спявае. Спачатку голас павольна плыве, а пасля ўзлятае высока і ляціць над узбярэжжам. У гэты час і птушкі змаўкалі. Людзі забываліся пра сваё гора.

Аднойчы, калі Нара спявала, праязджаў вёскаю пан, стары ўдавец[1]. Пачуў ён дзівосную песню і загадаў спыніць каня. Слухаў, слухаў і сказаў Нары:

— Прыгожая кветка вырасла ў дзікім краі. Табе толькі спяваць у маіх пакоях.

— Кепская з мяне будзе служанка.

— Ты будзеш гаспадыняй, жонкай маёй.

Вакол Нары сядзелі на зялёнай мураве дзяўчаты і хлопцы. Адзін з іх, прыгожы чарнявы юнак, падышоў да пана.

— Гэта мая нявеста, — сказаў ён, — а пан няхай сярод паноў жонку шукае.

— Ці не сын ты таго Пятра, што бунтаваў мне народ? — успомніў пан, чырванеючы ад злосці. І залямантаваў:

— Узяць яго!

[1] *Удаве́ц* — чалавек, у якога памерла жонка.

Прыслужнікі звязалі Андрэя і павезлі ў маёнтак. Больш яго ніхто не бачыў. Праз некаторы час пан зноў прыехаў да Нары даведацца, ці згодная яна прыняць з ім шлюб[1]. Дзяўчына зрабіла выгляд, што згадзілася. Тут і дамовіліся пра вяселле.

Надышоў гэты дзень. Злосны вецер гнаў цёмныя хмары, а лес спяваў жалобныя песні. Нара ехала на фурманцы[2] ў маёнтак, у руках трымала пакунак. Сустрэлі яе служанкі. Завялі ў панскія пакоі і апранулі ў шлюбнае адзенне. І Нара выйшла такой прыгажуняй, якія толькі ў казках і бываюць. Пакланілася яна пану ды папрасіла, каб перад шлюбам крышку адной пабыць у пакоях. Пан згадзіўся. Ходзіць ён па двары, на служанак пакрыквае і на дзверы паглядвае.

А Нара тым часам з пакунка дастала смаляк ды падпаліла пакоі адзін за адным. І калі шугануў

---

[1] *Шлюб* — сямейны саюз мужчыны і жанчыны; *прыня́ць шлюб* — выйсці замуж або ажаніцца.

[2] *Фурма́нка* — падвода для перавозкі грузаў і пераезду людзей, запрэжаная коньмі.

чорны дым з вокнаў, а на даху заскакалі «чырвоныя пеўні», выскачыла праз акно і на сваёй фурманцы, паганяючы каня, памчала ў вёску, на тое месца, дзе з Андрэем часта сустракала ўсход сонца, прыхілілася да клёна і горка заплакала.

Ды тут пачуўся конскі тупат. Панскія служкі! Людзей бізунамі білі. Дапытваліся, дзе Нара.

— Вунь яна! — закрычаў нехта.

— Жывую не возьмеце, — крыкнула ворагам дзяўчына і кінулася да возера.

Цёмныя хвалі з белымі баранчыкамі ішлі адна за адной, а на беразе калыхаўся човен. Той човен, у якім Нара з Андрэем не раз каталіся. Спрытна і ўмела ўхапілася яна за карму і, адштурхнуўшыся ад берага, села ў човен.

— Я адпомсціла, пан, за Андрэйку, за яго бацьку і за ўсіх, хто загінуў ад тваіх рук у тваім маёнтку, — прашаптала Нара.

Човен з дзяўчынай адплываў усё далей і далей, потым зусім знік.

Усю ноч бушавала возера. Стагналі хвалі...

З таго часу і назвалі людзі возера імем смелай дзяўчыны — Нарач.

1. У якія часы адбываліся падзеі, апісаныя ў легендзе?
2. Адшукайце ў тэксце апісанне чароўнага возера.
3. Якой паказана ў легендзе Найрыта? Чым яна вылучалася сярод аднавяскоўцаў?
4. Што за лёс напаткаў дзяўчыну-сіраціну? Які выбар яна зрабіла?
5. Знайдзіце і прачытайце легенду пра ўтварэнне ракі, возера, горада ці паселішча ў вашай мясцовасці.

Пестунь

...Знайшлі аднойчы парабкі[1] на ўзлеску логавішча з трыма малымі ваўчанятамі. Толькі чапаць іх не сталі, бо ведалі, што раззлуюць дарослых ваўкоў — наклічуць бяду на скаціну. Ваўкі-бацькі счулі людзей, але логавішча не пакінулі. Мірнае суседства працягвалася, авечкі і гусі па-ранейшаму пасвіліся на выгане.

Аднак у хуткім часе самі ж парабкі і распудзілі драпежнікаў. Пачалі яны, ды яшчэ з сабакамі, ледзь не кожны дзень хадзіць да тых ваўчанят. Ваўкі нарэшце не вытрымалі і аднойчы ноччу сышлі з двума ваўчанятамі невядома куды. Аднаго малога бацькі пакінулі, відаць, не змаглі, а мо і не паспелі забраць з сабой. Засталося малое ваўчанё ў старым логавішчы сіратой. Два дні, забіўшыся ў кут, моўчкі трывала, а на трэці, калі зусім прагаладалася, завыла на ўвесь лес. Сабраліся парабкі каля логавішча, не ведаючы, што рабіць. Забіць ваўчанё — бацькі абавязкова пачнуць помсціць. Забраць у вёску таксама небяспечна, бацькі зноўтакі ўзлуюцца. Так, пад галодны енк малога, і вярнуліся хлопцы дадому. А неўзабаве сціхла тое ваўчанё. Як толькі ўзышло сонца, пайшлі парабкі да логавішча, каб даведацца, што з малым. Спыніліся ў кустах і бачаць: на вытаптанай каля логавішча прагаліне ляжаць кавалкі перажаванага мяса, а побач, соладка пасапваючы, спіць ваўчанё. Спачатку падумалі, што гэта маці-ваўчыца не вытрымала і прынесла галоднаму дзіцяці паесці. Але раптам адзін з іх убачыў за густой ялінай вялізнага

[1] *Па́рабак* — наёмны сельскагаспадарчы работнік у пана ці заможнага гаспадара.

мацёрага[1] ваўка, што не зводзіў з людзей пільнага вока. Прыгледзеліся, ажно гэта зусім стары воўк, сівая поўсць касмыкамі тырчыць, вочы слязяцца... І зразумелі хлопцы, што прыцёгся сюды стары на покліч малога, пакарміў згаладалае, перапалоханае ваўчанё.

Усё лета ахоўваў ён падкідыша, карміў, пеставаў малога, а неўзабаве і забраў яго з сабой. А калі людзі, якія памяталі, як стары воўк пеставаў кінутае ваўчанё, пачалі будавацца непадалёку ад былога логавішча, то і вырашылі назваць вёску Пестунь...

1. Адкуль, паводле народнай легенды, пайшла назва вёскі Пестунь?
2. Як трымалі сябе парабкі, убачыўшы малых ваўчанят у лясным логавішчы?
3. Ахарактарызуйце паводзіны дарослых ваўкоў.
4. Хто, на вашу думку, вінаваты ў тым, што малое ваўчанё засталося адно?
5. Каму пакінутае ў лесе ваўчанё абавязана выратаваннем?
6. Які жыццёвы ўрок вы атрымалі, пазнаёміўшыся з гэтым творам?

[1] *Мацёры* — тут: стары, вопытны.

Загадкі

Загадкі ўзніклі ў глыбокай старажытнасці. Нашы продкі лічылі, што слова валодае магутнай уладай і сілай: можа прынесці палёгку, вылечыць жывую істоту або яе знішчыць. Адухаўляючы прыроду, надзяляючы яе чалавечымі якасцямі (уменнем думаць, адчуваць, разумець людскую мову), яны спрабавалі ўтойваць свае сапраўдныя намеры. Людзі, каб абараніць сябе і скрытным словам перахітрыць прыроду, сталі ўжываць умоўныя назвы прадметаў, з'яў, дзеянняў. Палюючы на звяроў, ловячы рыбу, збіраючы грыбы, ягады, арэхі, яны параўноўвалі таямнічае, загадкавае, невядомае са звыклым, будзённым: неба — з полем, зоркі — з велізарным статкам на ім, месяц — з пастухом. Так нарадзілася загадка: «Поле не мерана, авечкі не лічаны, пастух рагаты».

У загадках вядомая рэч паўстае ў нечаканым, незвычайным вобразе.

Загадка — вобразнае апісанне ўтоенага прадмета ці з'явы, якое патрабуе разгадкі.

Загадкі ствараюцца на аснове параўнання ў нечым падобных з'яў і прадметаў. Каб адгадаць загадку, трэба зразумець сутнасць утоенага і супаставіць яго з тым, што названа ў загадцы: «Кішэні не мае, а сонца хавае, страху не мае, а ад ветру ўцякае, вачэй не мае, а слёзы праліваe». *(Хмара.)*

Даўней самыя вопытныя і паважаныя людзі спецыяльна вучылі моладзь разгадваць загадкі, каб развіць розум, кемлівасць, фантазію, назіральнасць, трэніраваць памяць, прывучаць думаць. З цягам

часу адгадванне загадак стала забавай. Таго, хто лёгка адгадвае загадкі, лічаць здагадлівым, разумным. Адгадайце загадку і вы: «Што гэта за свінка: на спіне дзеравяшка, а на жываце шарсцінка?»

Часам загадка называе не адну, а некалькі істотных прыкмет: «Невялікі, рыжаваты, а хвост доўгі і калматы, на дрэве жыве, шышкі грызе». *(Вавёрка.)* Звычайна ў загадках з'явы прыроды надзелены якасцямі жывых істот: «Без рук, а малюе, без зубоў, а кусае». *(Мароз.)* Некаторыя загадкі нагадваюць задачы: «Дзве мацеры, дзве дачкі ды бабулька з унучкай. Колькі ўсіх?» *(Трое: бабка, маці, дачка.)*

Загадкі не толькі цікавыя, займальныя, яны мілагучныя, складныя, падобныя да кароценькіх вершыкаў. Мова загадак — жывая, вобразная, трапная, выразная.

Старажытныя загадкі вытлумачвалі з'явы прыроды, апісвалі сялянскі побыт, працу на зямлі. Сучасныя загадкі часта прысвечаны сённяшнім падзеям, тэхнічным дасягненням: «Гудзе, як пчала, ляціць, як страла, крыламі не махае, хто адгадае?» *(Самалёт.)*

У наш час загадкі ствараюцца людзьмі таленавітымі, з яркім успрыманнем, паэтычным бачаннем свету. Беларускія пісьменнікі Ніл Гілевіч, Рыгор Барадулін, Васіль Вітка, Еўдакія Лось і іншыя майстры мастацкага слова стварылі цэлыя кніжкі літаратурных загадак. Адгадайце адну з іх:

Хоць бяскрылы, а лятае,
Безгалосы — свішча,
Хоць бязрукі, а бывае,
Грушы ў садзе абівае,

Нават часам вырывае
Дрэвы з карнявішчам,
А як зморыцца — упадзе,
І няма яго нідзе.

Ніл Гілевіч.

У беларускіх загадках выяўляюцца фантазія і адмысловае пачуццё гумару нашага народа, яго здольнасць вобразна ўспрымаць жыццё.

Чытайце і адгадвайце загадкі, запомніце тыя, што вам найбольш спадабаліся, і загадайце іх сваім родным і знаёмым.

Загадкі

1. Маленькае, залаценькае, усё поле асвеціць.
2. Усе яго любяць, чакаюць, а глянуць, убачаць — адразу заплачуць.
3. Сястра да брата ў госці ідзе, а брат ад яе хаваецца.
4. Ляціць без крылаў, бяжыць без ног, плыве без ветразя.
5. З высокай дарогі глядзіць бычок крутарогі.
6. Пакаціўся клубок, рассыпаўся гарох, пачало світаць — не было чаго збіраць.
7. У вадзе нараджаецца, а вады баіцца.
8. Круглы, як сонца, шыпіць пад ім донца. Падрумяніцца бачок — скоціцца пад ручнічок.
9. Білі мяне, білі, білі-калацілі, на кавалкі рвалі, па полі цягалі, на ключ замыкалі — і на стол паклалі.
10. Хто малюе без рук і алоўка?

11. Два браты ў ваду глядзяцца, а разам не сходзяцца.
12. Па моры імчыцца, пад ветрам гуляе, да берага дойдзе — адразу знікае.
13. Зароў вол на сто гор, на сто печак, на сто рэчак.
14. Стукае, грукае, а нідзе яго не відаць.
15. Без голасу, а вые, без рук, а абрусы сцеле.
16. Фыркае, рыкае, галіны ламае, пыл падымае, цябе з ног збівае, чуеш яго, ды не бачыш.
17. Ляціць, а не птушка, вые, а не звярушка.
18. Як я ляцеў, то зіхацеў, а як упаў, то чорны стаў.
19. Мяне ўсе просяць, мяне чакаюць, а як з'яўлюся, хавацца пачынаюць.
20. Адзін лье, другі п'е, а трэці расце.
21. Вечарам нараджаецца, ноч жыве, а раніцай знікае.
22. Ляцяць птушкі без крыл, садзяцца — без ног.
23. На дварэ гарою, а ў хаце вадою.
24. Хоць побач ідзе, а рукамі не возьмеш.
25. Цела не мае, без языка гаворыць, і ўсе яго чуюць.
26. Бегла ліска каля лесу блізка: ні сцежкі, ні дарожкі, толькі залатыя рожкі.
27. Стаяць слупы бялёныя, на іх шапкі зялёныя.
28. Маленькі галышак упаў з вышак, не так разбіўся, як шапачкі пазбыўся.
29. Стаіць паненачка ў чырвонай сукеначцы, хто ідзе — паклоніцца.
30. У траве, як аганькі, ружавеюць вугалькі, іх вадою не зальеш, рук і ног не апячэш.
31. Хоць у капелюшы, але галавы не мае.

32. Ляжыць грушка ў чырвоным кажушку. Хто яе ўкусіць, той плакаць мусіць.

33. Было жоўтым, вырасла зялёным, сонца пацалавала, зноў жоўтым стала.

34. Стаяць на полі браточкі: белыя раснічкі, залатыя вочкі.

35. Круглы хлявец поўны белых авец.

36. Хата рагатая, вокнамі багатая. Як улезеш, то не вылезеш.

37. Ляжыць мужычок у залатым каптане, падпяразаны, ды не поясам, сам устаць не можа, а людзі падымаюць.

38. Зранку ходзіць на чатырох нагах, удзень — на дзвюх, а ўвечары — на трох.

39. Не кравец, а ўсё жыццё з іголкамі ходзіць.

40. Лажыцца вусаты, устае гарбаты.

41. У чырвоных ботах ходзіць па балотах.

42. Ва ўсіх дзетак адзенне з манетак.

43. Цэлы дзень лятае, усім дакучае, а ноч прычакае, тады адпачывае.

44. Чоран, ды не воран, рагаты, ды не бык, шэсць ног без капыт, ляціць — вые, сядзе — зямлю рые.

45. Кругленькі, маленькі, а за хвост не паднімеш.

46. Сівенькая, маленькая, а ўвесь свет абшывае.

47. Носік сталёвы, а хвосцік ільняны.

48. Калі не згару, то ў вадзе не ўтаплюся і ў зямлі не згнію. Хто я такі?

49. Вышэй за ўсіх стаіць, навокал глядзіць, люльку курыць.

50. Што гэта за дарога: хто ідзе, дык кульгае?
51. Мяне з дрэва наламалі, потым лыкам абвязалі, ну а я і не сумую ды па хаце ўсё танцую.
52. У жываце лазня, у носе — рэшата, на галаве пупок, адна ручка, і тая на спіне.
53. Без чаго хлеба не спячэш?
54. У лесе знятае, дахаты ўзятае, на руках плача, а не дзіця.
55. Хто расказвае моўчкі?
56. Пяцёра братоў, гадамі роўныя, а ростам розныя.
57. Адзін гаворыць, абодва глядзяць ды абодва слухаюць.
58. Тоўсты тонкага паб’е, тонкі што-небудзь прыб’е.
59. Не рыба, а плавае, не конь, а ходзіць, не піла, а рэжа.
60. Маленькі, сухенькі, усіх адзявае.
61. З хаты ў хату водзіць, а сама не ходзіць.
62. Цяпло прыйдзе — апранаецца, холад настане — распранаецца.
63. Вярхом сядаю, на кім — не знаю, знаёмага ўбачу — адразу саскочу.
64. Еду, еду — і ні дарогі, ні следу.
65. Тысячы брацікаў звязаны, адным поясам падпяразаны.
66. Рук і ног не мае, а дзверы адчыняе.
67. Вісіць сіта, не рукамі звіта.
68. Зімой расце коранем угару, а вясной памірае — хто адгадае?
69. Насупіцца, нахмурыцца, у слёзы ўдарыцца — нічога не застанецца.

70. У краўца іголак сотня, але з ніткай — аніводнай.
71. Спераду шыльцы, ззаду вільцы, наверсе чорнае сукно, знізу белае палатно.
72. Ехаў не дарогай, сцягаў не пугай, шыбаў не палку, злавіў не галку, шчыпаў не пер’е, еў не мяса.
73. На лапатах ходзіць, рогам траву есць.
74. Сам пусты, голас густы, дроб выбівае, людзей збірае.
75. Ляцелі галкі, селі на палкі. Сядуць па адной — галка лішняя, сядуць па дзве — палка лішняя. Колькі было галак і колькі было палак?
76. Пасцялю дзяружку, пасыплю гарошку, пакладу акраец хлеба.
77. Сядзіць Пархом на кані вярхом; сам непісьменны, а чытаць дапамагае.
78. Дзе гарады без людзей, а рэкі без вады?
79. Не крот, а капае, лап не мае, а сеянае з зямлі выкідае.
80. Хто ляціць без крылаў?
81. Качка ў моры, а хвост на заборы.
82. Сіняя дзяружка ўвесь свет накрыла.
83. Бегла свінка, залатая спінка, ільняны хвосцік.
84. Худы канёк, а ўсё мора выпіў.

1. Як узніклі загадкі? Якую ролю яны адыгрываюць у жыцці людзей?
2. Для чаго чалавеку варта ўмець адгадваць загадкі? Правядзіце ў класе конкурс на лепшую загадку, прыдуманную самастойна.

Прыказкі

Беларусы заўжды мелі схільнасць да ёмкага, трапнага, выразнага слова. Свае неацэнныя парады — найбагацейшую «школу жыцця» — нашы мудрыя продкі пакінулі нам у выглядзе лаканічных, вобразных, сакавітых выслоўяў[1] — прыказак: «Няма лепшай вадзіцы, як з роднай крыніцы», «Не таму слава, хто на язык лёгкі, а таму, хто ў справе стойкі», «Адна галавешка і ў печы не гарыць, а дзве і ў полі не тухнуць», «Воўк сабакі не баіцца, толькі звягі не любіць». Прыказкі і сёння здзіўляюць сваёй мудрасцю, глыбінёй думкі, дасканаласцю формы.

Беларускія прыказкі — скарбонка духоўнай сілы народа, у іх занатаваны яго мудрыя запаветы, багаты калектыўны вопыт паводзін у грамадстве, набытыя за стагоддзі жыццёвыя ўрокі. У прыказках акрэслены тыя маральныя законы і правілы, якімі чалавеку неабходна кіравацца заўсёды: «Не руш чужога і не бойся нікога», «Абібокам жыць — толькі неба капціць», «Паміраць збіраешся, а жыта сей». Прыказкі — своеасаблівая энцыклапедыя жыцця народа ў розныя гістарычныя эпохі.

Прыказка — трапнае народнае выслоўе, часцей з павучальным зместам, якое дае вобразную ацэнку чалавечым паводзінам, учынкам, якасцям.

Прыказкі звычайна складаюцца з дзвюх частак — паведамлення і вываду: «Хто не шануе чужо-

[1] *Выслóўе* — глыбокая па змесце думка, выказаная сцісла, коратка, лаканічна.

га, той і свайго не мае», «Не той багаты, хто мае, а той, хто дае». Але бываюць прыказкі і з незавершанай думкай: «Ласы на чужыя каўбасы», «Часам з квасам», «Моцны статак чарадою», «Сем пятніц на тыдні». Варта толькі дадаць адно-два словы, і прыказка набывае абагульняльны сэнс: «Часам з квасам, а парою з вадою», «Скупы ласы на чужыя каўбасы», «Моцны статак чарадою, а людзі — грамадою».

Звычайна прыказкі маюць пераносны сэнс (падтэкст), намякаюць на нешта іншае, чым тое, пра што гаворыцца: «Ваўка ногі кормяць». Прыказку можна разумець і ў прамым сэнсе: каб здабыць ежу і не прапасці з голаду, ваўку даводзіцца ўвесь дзень шукаць спажывы. Аднак яна можа мець і іншы сэнс — каб жыць, трэба працаваць. (Параўнайце: *«Ваўка ногі кормяць, а чалавека — праца».*)

Тэматычнае багацце беларускіх прыказак здзіўляе і ўражвае. У іх услаўляюцца высокія маральныя якасці чалавека («Шануй людзей, то і яны табе паспагадаюць», «Шчыраму сэрцу і чужая болька баліць»), высмейваюцца розныя заганы чалавечага характару, выкрываюцца людскія недахопы («Сам не гам і другому не дам», «Скупы два разы плаціць, лянівы два разы ходзіць», «На мане далёка не заедзеш»).

Многія беларускія прыказкі па тэмах і вобразах пераклікаюцца з рускімі, напрыклад: «Каково семя, таково племя» — «Якое карэнне, такое і насенне», «Які куст, такі і парастак», «Які род, такі і плод», «Якое дрэва, такі і клін, які бацька, такі і сын».

Прывабнасць прыказак не толькі ў іх мудрасці, але і ў выключнай дасканаласці формы. Глыбокая

думка, рыфма, рытміка, сціслая і вобразная мова прыказак спрыяюць іх лёгкаму запамінанню. Найбольш трапныя і шырокавядомыя прыказкі называюцца *афарызмамі*[1]: «За багацце розуму не купіш», «Добрае слова даражэй за багацце». Афарызмамі становяцца і яркія выразы з мастацкіх твораў вядомых аўтараў:

- «Слоў не крышыць ні век, ні тапор» *(Янка Купала)*;
- «Каб сонца засланіць, вушэй асліных мала» *(Кандрат Крапіва)*.

Прыказкі і афарызмы робяць нашу мову яркай, эмацыянальнай, запамінальнай.

Прачытайце наступныя прыказкі. Пастарайцеся запомніць як мага больш народных выслоўяў і карыстацца імі — яны нададуць вашай мове выразнасць, адметнасць, а ў няпростых жыццёвых сітуацыях падкажуць выйсце.

Прыказкі

◇ Родная зямелька — як зморанаму пасцелька.
◇ Не цані чалавека па твары, а цані па душы.
◇ Найсмачнейшы хлеб ад сваёй працы.
◇ Новых сяброў нажывай, але старых не забывай.
◇ Птушка моцная крыламі, а чалавек — дружбаю.
◇ Людзей слухай, а свой розум май.
◇ Калі ўлез у дугу, не кажы: не магу.
◇ Час не конь, не падгоніш і не прыпыніш.
◇ Малады сілу паказвае, а стары спосабу шукае.
◇ Дай, Божа, старым вочы, а маладым розум.

[1] *Афары́зм* — кароткае і надзвычай яркае, трапнае выслоўе.

На языку жаба спячэцца.

З разумным павядзешся — розуму набярэшся, а з дурнем — і свой страціш.

Не чапай ліха, хай сядзіць ціха.

Калі топішся, за саломінку схопішся.

Стары вол баразны не псуе.

Дзе стары бурчыць, малады памаўчыць.

Малыя дзеткі — галава баліць, вырастуць — сэрца.

Старога паважай, малога павучай.

З музы́кі хлеб невялікі, а з гулякі — ніякі.

Што ведаеш, насіць няцяжка.

Дзе розумам не дайду, дык у кніжцы знайду.

Слова як птушка: вылеціць — не зловіш.

З мора вады не выбераш, з песні слова не выкінеш.

За аднаго вучонага дзесяць невукаў даюць.

Калі хочаш прапасці — пачні красці.

Белыя ручкі чужую працу любяць.

Летам гуляўшы, восенню не збярэш.

Не пазнаўшы бяды, не ўчуеш дабра.

Працы і світкі не саромейся.

Не гадуючы малога, не будзеш мець вялікага.

Лёгкі здабытак — лёгкі пражытак.

Дадому і конь спрытней бяжыць.

Далёкая старонка без ветру сушыць.

Усякая птушка сваё гняздо бароніць.

Работа і корміць, і поіць, і жыць вучыць.

Не чакай долю, а здабудзь волю.

На чужыне і камар загіне.

Які музыка, такое і гранне.

Ладзь калёсы зімой, а сані летам.
Да пары збан ваду носіць.
Які воз, такі і гаспадар.
Чужым розумам не пражывеш.
У гультая адгаворка свая: «З раніцы росна, удзень млосна, а ўвечары камары — не прачнуся да зары».
З кута ў кут — і вечар тут.
У гультая і страха цячэ, і печ не пячэ.
Ранішні зайчык зубкі цярэбіць, а позні — вочкі прадзірае.
Есць — пацее, а працуе — мерзне.
Слоў мяшок, а спраў на вяршок.
Сама каля печы, а язык за парогам.
Хлуснёй багаты не будзеш.
Як ляжа спаць, дык забудзецца ўстаць.
Пашкадаваў воўк кабылу: пакінуў хвост ды грыву.
Што сёння зробіш, заўтра — як знойдзеш.
Мякка сцеле, а цвёрда спаць.
Не вер казлу ў капусце, а ваўку сярод авечак.
Са свайго языка спусціш — на чужым не зловіш.
З вялікага грому малы дождж.
Як гукнеш, так і адгукнецца.
Дзе сеў, там і прыкіпеў.
Хто свята шукае, той кашулю латае.
З якім спазнаешся, такім станешся.
З ліхім чалавекам і гадзіна векам.
З разумнаю галавою і рукам лёгка.
Смачны жабе арэх, ды зубоў не мае.
Не хваліся, як пачынаеш, не таіся, як зробіш.

Умей праўду сказаць, любі праўду паслухаць.
Не рабі ліхога і не бойся нікога.
Не можаш дапамагчы, то лепш памаўчы.
Меней гавары, болей пачуеш.
Не за сваю справу не бярыся, а сваёй не бойся.
Адзін добры вопыт мудрэй за сем разумных павучанняў.
Языком бервяна не ачэшаш, сена не накосіш.
Ідзеш на дзень, хлеба бяры на два.
Нашто лепшы клад, калі ў дзецях лад.
Госць першы дзень — золата, другі — серабро, трэці — медзь, хоць дадому едзь.
Хто бацьку і маці зневажае, той дабра не знае.
Не той друг, што мёдам мажа, а той, што праўду кажа.
Згода будуе, нязгода руйнуе.
З агнём не жартуй і вадзе не вер.
Хто ўлетку халадку шукае, той узімку галадае.
Учарашняга дня не дагоніш.
Не той харош, хто прыгож, а той харош, хто на справу гож.
Хто працуе, таму шанцуе.
Ад навукі спрытнеюць розум і рукі.
Кніжка чалавеку, што ліпа пчолцы.
Ліхая кампанія на ліха выведзе.
Лёгка бярэцца, ды цяжка аддаецца.
Бачыць вока далёка, а розум — яшчэ далей.
Бондар у людзей капусты просіць, бо сваёй кадушкі не мае.
Лепш з разумным згубіць, чым з дурнем знайсці.
Дзе рукі і ахвота, там вялікая работа.

- Ад зямлі адарваўся і да неба не дастаўся.
- Што ў ваду ўпала, тое прапала.
- Майстра па рабоце відаць.
- Гаспадарку весці — не кашу есці.

1. Што такое прыказкі? Якія жыццёвыя парады яны даюць?

2. Адшукайце тэматычна блізкія прыказкі пра вернасць і дружбу. Якія вывады вы зрабілі, прачытаўшы гэтыя выслоўі?

3. Падбярыце прыказкі да намаляваных персанажаў.

Прыкметы і павер'і

Жыццё і дабрабыт нашых продкаў залежалі ад штодзённай цяжкай працы на зямлі, ведання прыродных законаў, умення ладзіць свой быт. Яны былі назіральныя і мудрыя, хоць часам у нечым крыху наіўныя. Пільна ўглядаючыся ў навакольную прыроду, людзі бачылі пэўную сувязь паміж некаторымі прыроднымі з'явамі і вынікам сваёй

працы — добрым ураджаем: «Няма ў сакавіку вады — няма ў красавіку травы».

Аналізуючы свае назіранні, людзі заўважалі пэўныя заканамернасці. На іх падставе рабілі высновы, як разумна весці гаспадарку: «Хто ў ліпені на полі пацее, таго ўзімку печка грэе». Гэтыя падказкі — народныя прыкметы — паступова распаўсюджваліся ў народным асяроддзі і станавіліся штодзённымі дарадцамі селяніну. Яны прадказвалі надвор'е і дапамагалі размеркаваць сілы, каб своечасова распачаць працу (сеяць, выганяць на пашу жывёлу, збіраць ураджай), засцерагалі ад неабачлівых паводзін: «Калі год сухі, купляй пчолку, калі мокры — кароўку».

Прыкмета — трапнае народнае выслоўе, у якім прадказваецца пэўны вынік, пацверджаны шматвяковым народным вопытам.

Народныя прыкметы па форме і змесце набліжаюцца да прыказак і загадак. Яны распавядаюць пра сусвет, прыродныя з'явы і іх наступствы, пра сялянскі побыт і клопаты хлебароба: «Жураўлі ляцяць высока — зіма яшчэ далёка», «Студзень пагодны — год будзе плодны». Сціслыя, дакладныя, вобразныя, прыкметы лёгка запаміналіся і беражліва перадаваліся з пакалення ў пакаленне, захоўваючыся ў памяці людзей.

Ад прыкмет трэба адрозніваць павер'і.

Павер'е — вусны народны аповед, заснаваны не на жыццёвым вопыце, а на фантазіі, выдумцы, часам на містыцы.

Няўменне чалавека растлумачыць многія прыродныя з'явы выклікала ў яго страх, абуджала фантазію, нараджала неверагодныя здагадкі. Людзі шчыра верылі, што зязюля здольная сваім куваннем прадказаць працягласць чалавечага жыцця, што сонечнае зацьменне — прадвеснік няшчасця ці войнаў, а маланкі і грымоты сведчаць, што сілы прыроды злуюцца на людзей. Сапраўдным вешчуном у народзе лічыўся бусел. Калі людзі бачылі яго, пыталіся: «Бусел-калода, што заўтра будзе — дождж ці пагода?» Бусел махае крыламі — будзе дождж, ціха лунае над зямлёю ці апусціцца ўніз — на добрае надвор'е.

Прыкметы і павер'і, якія дайшлі да нас, — толькі невялікая часцінка духоўнага народнага скарбу. Многае знікла без следу, і толькі дзякуючы руплівым збіральнікам гэтыя зярняткі народнай мудрасці захаваліся да нашых дзён. Яны сведчаць пра незвычайную ўражлівасць нашых продкаў, іх фантазію, жаданне спасцігнуць незразумелае, таямнічае.

Прыкметы

- Калі не будзе зімой бела, не будзе ўлетку зелена.
- Студзень імглісты — мокры год, а марозны — позняя вясна і халоднае лета.
- Студзень мяце — ліпень залье.
- Многа снегу — многа хлеба, многа вады — многа травы.
- Люты халодны і сухі — жнівень гарачы.
- Як у сакавіку туман, дык у жніво дождж — пан.
- Прыйшоў марац — адмарозіў палец.
- Сухі марац, мокры май — будзе жыта, нібы гай.
- Грак на гары — вясна на двары.

Жаўрук прылятае на праталінку, шпак на прагалінку, жораў з цяплом, ластаўка з лістом.
Красен красавік цяплом, а жнівень дабром.
Красавік ваду падбірае, красачкамі пускае.
Красавік сушыць, нічога з зямлі не рушыць.
Май халодны — не будзеш галодны.
Май мокры і халодны — год хлебародны.
Грымоты ў маі спрыяюць ураджаю.
Май — і пад кустом рай.
Май дажджлівы — год урадлівы.
Мокры май — жыта як гай.
Вясною суткі мочыць, а гадзіну сушыць.
З бярозы многа соку — да мокрага лета.
Чым на рабіне больш цвету, тым макрэйшым будзе лета.
Май: каню сена дай, а сам на печ уцякай.
Май лясы прыбірае, лета ў госці чакае.
Вясновы дождж лішні не бывае.
Каб на агурках не было пустацвету, садзі іх увечары.
Ноч без расы — дзень з дажджом.
Чэрвень не гуляе — ураджай люляе.
Хто ўлетку спіць, той узімку не есць.
Людзі рады лету, а пчолы — квету.
Ліпень косіць і жне, доўга спаць не дае.
Што ў полі ўродзіць, тое жнівень пазвозіць.
Ластаўкі нізка лётаюць — дождж будзе.
Вясёлка пасля дажджу — на добрае надвор’е.
Трайная вясёлка ў час дажджу — увесь тыдзень дождж будзе.
Сонца заходзіць у хмарку — на дождж.
Моцна парыць — на дождж.
Зоркі высыпалі ў ноч на Купалу — многа грыбоў будзе.

Летам моцны вецер — на дождж.
Увечары трашчаць конікі — на добрае надвор'е.
Многа ягад — да дрэннага ўраджаю жыта.
Лепшае сена тое, што косіцца па расе.
Навальніцы ў жніўні — да доўгай восені.
Жнівень сее, жне і косіць — на сталах багацця досыць.
Увосень на дзень пагод восем.
Увосень сем пагод на двары: сее, вее, круціць, муціць, рве, зверху лье, знізу мяце.
Многа рабіны — восень сырая і маласнежная.
У верасні адна ягада — дый то горкая рабіна.
Сухі і цёплы верасень — на познюю зіму.
Грымоты ў верасні — на цёплую восень.
Кастрычнік зямлю балоціць, лес залоціць.
У кастрычніку дождж дробны сеецца, але доўга цягнецца.
Шэрань на дрэвах — да марозу, туман — да цяпла.
Кастрычнік ходзіць па краю і гоніць птушак з гаю.
У кастрычніку гром — зіма без снегу.
Кастрычнік ні калёс, ні палазоў не любіць.
Калі першы снег накрые лісце на дрэвах — рыхтуйся да халоднай зімы.
Лістапад снегу навее — хлеба прыбудзе, вада разальецца — сена набярэцца.
Зіма снежная — лета дажджлівае.
Мароз у снежні і снег вышэй хаты — будзе год багаты.

1. Калі і як узніклі народныя прыкметы?
2. Чым адрозніваюцца прыкметы ад павер'яў?
3. Пастарайцеся запомніць некалькі народных прыкмет, якія будуць найбольш карысныя для вашай сям'і.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДА РАЗДЗЕЛА

1. Якія творы называюцца фальклорнымі? Калі і як яны ўзніклі?

2. Чым вылучаюцца народныя казкі сярод іншых фальклорных жанраў?

3. Чым адметныя легенды? Пра што ў іх звычайна апавядаецца?

4. Якую ролю выконвалі загадкі ў старажытным грамадстве? Як змяніліся іх функцыі ў наш час?

5. Чым каштоўныя для людзей прыказкі?

6. Падрыхтуйце інсцэніроўку фрагмента знаёмай казкі (выберыце эпізод, вызначце асобныя дыялогі і скампануйце іх, каб атрымалася кароценькая пастаноўка, прадумайце мізансцэны, падбярыце касцюмы герояў, удакладніце іх манеру рухацца і гаварыць, падрыхтуйце дэкарацыі).

7. Знайдзіце ці прыдумайце загадкі, да якіх прапанаваныя малюнкі служаць адгадкамі.

КАЗКА — У ЖЫЦЦІ ПАДКАЗКА

...Казкі вучаць
родную мову любіць,
на крылах юнацтва
ўздымацца пад хмары,
з няпраўдай змагацца,
а з праўдай дружыць
і аб недасяжным
і сонечным марыць.

Максім Танк.

ВУСНАЯ НАРОДНАЯ ТВОРЧАСЦЬ І МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА

Мастацкая літаратура на працягу сваёй гісторы непарыўна звязана з вуснай народнай творчасцю. З даўніх часоў і да нашых дзён фальклор быў той асновай, на якой узнікла і развівалася літаратура пісьмовая, мастацкая. Фальклорныя сюжэты і вобразы спрадвеку ўзбагачаюць мастацкую літаратуру, а сакавітая, мілагучная, прыгожая і выразная народная мова спрыяе творчаму выяўленню

беларускіх пісьменнікаў, раскрыццю іх таленту. Абапіраючыся на народныя легенды, казкі, песні, на багацейшыя святочныя і працоўныя абрады, майстры прыгожага пісьменства стварылі самабытную нацыянальную літаратуру. Беларускія творцы радуюць сваіх чытачоў цудоўнымі вершамі і паэмамі, цікавымі апавяданнямі і п’есамі. У іх адлюстраваны падзеі даўнейшыя, сучасныя і нават будучыня.

Літаратурныя легенды і казкі, у адрозненне ад фальклорных, заўсёды маюць аўтара. У гэтым раздзеле сабраны творы беларускіх паэтаў і пісьменнікаў, складзеныя пад уплывам матываў, сюжэтаў, вобразаў беларускай вусна-паэтычнай творчасці.

Чым адрозніваюцца фальклорныя творы ад літаратурных?

МАКСІМ ТАНК

Ля вогнішч начлежных

Ля вогнішч начлежных і ля невадоў
Чуў гэту легенду я часта
Ад гатаўскіх сосен і ад рыбакоў
Пра Нарач, Баторына, Мястра.

На месцы, дзе сёння шум-гоман азёр,
На золаку[1] раннім крык чаек,
Быў некалі цёмны нязведаны бор,
Быў лес без канца і без краю.

---

[1] *Зо́лак* — пачатак світання.

У нетрах, у самай глушы сасняка,
Стаяла малая хаціна;
Жыла ў той хаціне дачка лесніка,
Жыла прыгажуня Галіна.

Хто бачыў яе, той забыць век не мог
Красы яе светлай, дзявочай,
І водсвет зары, што на твар яе лёг,
І косы, і сінія вочы.

Нямала сватоў прыязджала здалёк,
Але іх адмова чакала,
Бо ў сэрцы яе быў адзін Васілёк,
Якога дзяўчына кахала.

Адзін Васілёк, што майстэрствы ўсе знаў,
Адважны і дужы хлапчына,
Які шчырым сэрцам таксама кахаў
Сяброўку юнацтва — Галіну.

Прыносіў ёй розныя забаўкі ён:
То нейкае дзіва лясное,
То часам пявунню-жалейку[1], як звон,
І нават люстэрка жывое.

Гаворыць: — Пільнуй падарунка майго.
Хай ён прынясе табе ўдачу.
У тоні[2] глыбокай, празрыстай яго
Свой лёс ты заўсёды пабачыш.

Бо гэта люстэрка, што сёння прынёс,
Адліў я з цудоўнага сплаву:
З крынічных пясчынак, блакіту нябёс,
З кахання, і мары, і славы.

---

[1] *Жале́йка* — дудачка (народны музычны інструмент).
[2] *То́ня* — вадаём; тут: паверхня люстэрка.

Зірнула дзяўчына ў люстэрка, а ў ім
Высокае сонца яснее,
І хвалі ўскіпаюць прыбоем крутым,
І чайка над возерам рэе.

Здаецца, ніштто засмуціць не магло,
Ніштто шчасцю не пагражала,
Ды лета мінула, і гора прыйшло
З асенняю хмарай-навалай.

Вяртаючыся з палявання дамоў,
Аднойчы ўбачыў Галіну
Ўладар неабсяжных палёў і лясоў,
Магнат ненавісны — Барына.

Убачыў, спыніў каля студні каня,
Каля леснікова́й хаціны,
Пытае ў Галіны: — Адкуль ты, чыя
І як ты завешся, дзяўчына?

Не верыцца мне, што ў глушы сасняка,
На гэтых засмяглых[1] палетках[2]

[1] *Засмя́глы* — высахлы ад недахопу вільгаці.
[2] *Пале́ткі* — палі, што выкарыстоўваюцца пад пасевы.

Магла ты расці пад страхой мужыка,
Нябачная папараць-кветка.

Паедзем, красуня, са мной у палац.
Як кралю[1], цябе прыбяру я...
— Дарма на ўгаворы, пан, часу не траць,
Бо ехаць з табой не хачу я.

Я вольнаю птушкаю вырасла тут.
Жыве тут мой суджаны-мілы.
І нас не разлучаць ні годы пакут,
Ні гнеў твой, ні грозная сіла.

— Яшчэ мы пабачым! — Барына ўскіпеў
І, злосны, каня ён прышпорыў,
Панёсся, як прывід,
і знік сярод дрэў
Старога спрадвечнага бору.

Памалу змярканнем апала імгла.
Шлях Млечны заззяў над хацінай.
І толькі пад самую поўнач змагла
Заснуць у трывозе Галіна.

Заснула, ды хутка ляснік разбудзіў
Яе да зары, да світання,
Пачуўшы, як рэхам бор загаманіў,
Рагоў паляўнічых ігранне.

— Прачніся, дачушка, прачніся хутчэй!
Грымяць на варотах прабоі,
Я выйду, няпрошаных стрэну гасцей.
Падай мне да стрэльбы набоі!

— Гэй, дзверы у дом свой, стары, адчыняй,
Гасцям ты, як бачым, не рады.

[1] *Кра́ля* — тут: каралева.

Прыехалі мы па дачку тваю, знай,
Па панскаму слову-загаду!..

На ганак са стрэльбаю выйшаў стары,
Абвёў цівуноў[1] грозным зрокам:
— Вас многа, сцярвятнікаў, сёння ў бары
Зляцелася з нетраў далёкіх.

Але хто з вас ступіць на гэты парог,
Той сённяшні дзень не пабачыць,
Сабачаю смерцю сканае ля ног
Ад кулі свінцовай гарачай!..

І тут жа злажыўся і стрэліў ляснік,
Аж рэха панеслася ноччу.
Пачуўшы звярыны загоншчыка[2] крык,
З ім разам паў скошаны лоўчы[3].

Другі раз ужо не ўвінуўся стары,
Каб стрэліць у панскую зграю,
Зваліўся сасной векавою ў бары
Ад лютых удараў нагаек.

Галіна рванулася дапамагчы,
Ды позна! Варожыя сілы
Яе акружылі, нібы крумкачы[4],
Схапілі і рукі скруцілі.

Пазней у забыццё, бы ў сцюдзёную тонь,
Запала яна і не чула,

---

[1] *Цівýн* — наглядчык за працай сялян у памешчыка (пана).
[2] *Загóншчык* — той, хто пры аблаве гоніць на паляўнічых звера.
[3] *Лóўчы* — паляўнічы на службе ў пана.
[4] *Крумкáч (груга́н)* — вялікая чорная драпежная птушка.

Як нёс яе лесам, палонную, конь,
Як пушча стагнала ад гулу.

Ачнулася толькі пад вечар яна
Ў змрочным палацы Барыны,
З бядою сваёй безуцешнай адна,
У лютай няволі дзяўчына.

Як вырвацца птушцы на волю ізноў?
Каб знаў Васілёк яе гора,
Напэўна б сюды з дапамогай прыйшоў,
Разбіў бы стальныя запоры.

Ды гасне надзея, шуміць за акном
Дажджамі сцюдзёнымі восень.
Галосіць Галіна і ноччу і днём,
На лёс наракае, галосіць.

— Дзе ты, маё шчасце, па нетрах якіх,
Па сцежках далёкіх блукаеш?
Няўжо аб слязах ты не знаеш маіх,
Аб горы сірочым не знаеш?..

Галосіць дзяўчына, аж чуе ўначы,
Як нехта яе аклікае,
Як ціха ў дзвярах зазвінелі ключы:
— Галіна, дзе ты, дарагая?..

Яшчэ ёй здаецца, што гэта здалёк
Вярнулася рэхам былое;
Яшчэ ёй не верыцца, што Васілёк
Наяве стаіць перад ёю.

— Адкуль ты, мой мілы? Хутчэй уцякай
Ты з гэтай глухой дамавіны,
Пакуль яшчэ не заяснеў небакрай
І нас не пабачыў Барына...

— Не бойся! Я сёння прабраўся ў палац,
У самае логвішча ката[1],
І змусіў яго мне за ўсё адказаць.
Была справядлівай расплата.

Ён злёг пад ударам майго тапара,
Ён болей нам крылаў не звяжа.
Пара з гэтых сценаў на волю, пара!
Ты чуеш: прачнулася стража!..

Галіна ўцякае з каханым сваім.
Нясуць іх буланыя[2] коні.
Але за плячыма ўжо чуюцца ім
І крыкі і стрэлы пагоні.

Тут кажа дзяўчыне сваёй Васілёк:
— Скачы ты да роднай хаціны,
А я, покуль ранні развеецца змрок,
Заблытаю след у далінах.

Хутчэй — не пярэч мне, хутчэй уцякай!
На час мы расстацца тут мусім.
Бывай, маё сэрца і шчасце, бывай!
Не бойся — я хутка вярнуся!..

Рассталіся. Едзе дзяўчына адна.
Знаёмыя сцежкі,
хваіны,
Ды толькі на месцы знаёмым яна
Не ўбачыла роднай хаціны.

Не выйшаў, як некалі, бацька стары
Дачку сваю стрэць на дварышчы.

[1] *Кат* — тут: прыгнятальнік, жорсткі мучыцель.
[2] *Була́ны* — светла-жоўты з чорным хвастом і чорнай грывай (пра масць каня).

Адны толькі сосны гудуць у бары,
Чарнеюць кругом папялішчы.

Прысела ў знямозе на камень сівы
І вернага друга чакае.
Курлыкаюць недзе, крычаць журавы.
Марудна хвіліны мінаюць…

А ўсё Васілька не чуваць, не відаць.
Няшчасце яго мо спаткала?
Каб глянуць на лёс свой, у змрочную даль,
Дзяўчына люстэрка дастала.

Глядзіць: на пагорку жаўцее пясок,
Шуміць пры дарозе ракіта,
Стаіць конь буланы, ляжыць Васілёк,
І кружыць крумкач над забітым.

Аклікнула мілага, — глуха ўдалі
Ёй бор адказаў гулам-стогнам.
Люстэрка з рук выпала і на зямлі
На часткі разбілася з звонам.

І раптам на месцы, дзе высіўся бор,
Дзе срэбныя палі асколкі, —
Ўсё знікла, адны толькі хвалі азёр
Заззялі люстэркам, вясёлкай.

Дзяўчына ж крылатаю чайкай з тых год
І ў цёплыя ранкі і ў сцюжу
Над люстрам азёраў, прасторамі вод,
Шукаючы мілага, кружыць.

І крык яе вецер нясе ўдалячынь
Над хвалямі, поўнымі ззяння,
Празрыстымі, быццам бясхмарная сінь,
Глыбокімі, быццам каханне...

1. Што, на вашу думку, магло натхніць аўтара на стварэнне гэтай паэмы?
2. Якой вы ўяўляеце Галіну? Адшукайце ў тэксце твора і зачытайце літаратурны партрэт гераіні. Як аўтар апісвае Васілька?
3. Раскажыце пра сяброўства Галіны і Васілька. Якія за́баўкі прыносіў дзяўчыне Васілёк? Што незвычайнае было ў іх?
4. Што вы даведаліся пра магната Барыну? Якім яго паказвае аўтар?
5. Раскажыце пра спробу лесніка абараніць сваю дачушку ад памагатых Барыны.
6. Як, паводле паэмы, узнікла возера Нарач? Адкуль з'явілася над ім белая чайка? Адшукайце ў тэксце і зачытайце адпаведныя паэтычныя радкі. Якім паўстае возера Нарач у творы?
7. Параўнайце літаратурную легенду Максіма Танка з фальклорнай легендай «Нарач». Што яднае гэтыя творы, чым яны адрозніваюцца (звярніце ўвагу на адлюстраваныя падзеі, вобразы герояў, апісанні прыроды, на форму, мову)?
8. Ці даводзілася вам наведаць наша славутае возера Нарач, пачуць пра яго яшчэ якую-небудзь легенду? Раскажыце пра свае ўражанні.

ЯКУБ КОЛАС

Крыніца

Можа, вы і не паверыце, што гэта ўсё праўда. Але ці так яно было, ці не так — спрачацца не буду. Скажу проста: гэтая крынічка, напэўна, частавала сваёю вадою яшчэ вашых дзядоў-прадзедаў. Яе вада — найчысцейшыя слёзы веснавых хмарак, што ад узнікнення свету ходзяць над зямлёю такімі прыгожымі чародкамі. Яе беражкі — аксамітныя межы, з-пад гэтых аксамітаў ззяе золата жоўтых пяскоў. А тыя землі, што ляжалі побач! Колькі хараства, колькі мудрага задумення было ў іх!

Не дзіва, што тут, каля крынічкі, кіпела жыццё, бо кожнаму хацелася стаць бліжэй да вады, каб палюбавацца на сваё ўласнае хараство ў яе люстры, як гэта любілі рабіць прыгожыя краскі. Другім хацелася паслухаць цікавую музыку, якую складалі дробненькія хвалькі, скачучы з каменьчыка на каменьчык, трэція блукалі тут, каб крыху адпачыць у прахалодзе бліскучых хваль, чацвёртыя гарнуліся сюды — проста гледзячы на другіх.

Але крынічка была такая скромная, такая сарамяжлівая[1], што нават не зварачала ўвагі на сябе самую і ніколечкі не ганарылася сабою. Цякла і цякла сабе туды, куды несла яе нязнаная сіла, нават і не думаючы пра тое, якую важную ролю аб’яднання жыцця выконвала яна. А тая гара, што дала ёй пачатак жыцця, пазірала на яе з любасцю і гордасцю маці. Часамі яе жоўтыя камяністыя схілы асвятляліся такою радасцю, такою ўсмешкаю задавальнення, што ўсім рабілася лёгка, добра,

[1] *Сарамя́жлівы* — сарамлівы, сціплы, нясмелы.

ціха, мірна. Найчасцей гэта здаралася тады, калі ўсё вакол пачынала абуджацца пасля ночы. З-за далёкіх рубяжоў зямлі, дзе неба так нізка нахіляецца да яе, уздымалася залатая карона, яе агнявістыя бліскучыя праменні, як стрэлы, разляталіся па зямлі і па небе. Лясны жаваранак і салавейка ў цяністых кустах стараліся навыперадкі павітаць сонейка першымі, і песні іх дрыжалі прыгожай музыкаю ў хвалях паветра ціхай раніцы. І цяжка было сказаць, хто з іх лепей спявае.

Але часы змяняліся, і часам нейкі смутак ахопліваў гару. Тады яна агортвалася сівою намёткаю[1] і аб нечым моцна тужыла. Ніхто не ведаў, якія прычыны засмучалі гэтую добрую горку. А гара-маці, як відаць, думала аб далейшай долі свае дачкі. Чулае матчына сэрца адгадвала тое, чаго так часта не можа прадбачыць нават сталы розум, узбагачаны веданнем з'яў і ўмоў жыцця.

---

[1] *Намётка (на́мітка)* — доўгі вузкі кусок кужэльнага (ільнянога) палатна, звычайна з каймой або вышыўкай; даўней: галаўны ўбор замужніх жанчын.

— Эх, дачушка, дачушка! — уздыхала гара.

— Чаго, матулечка, так цяжка ўздыхаеш? — пытала крынічка.

— Эх, любачка! Ты яшчэ мала жывеш на свеце і шмат чаго не цяміш. А я, стоячы тут з незапомных часоў, навучылася бачыць тое, чаго не бачыш ні ты сама, ні гэтыя пышныя і крыху надзіманыя дубы, ні наогул усе большыя і меншыя тутэйшыя жыхары. Толькі людзі, і то не ўсе, а самыя сталыя, самыя разумныя з іх, што пільна і пранікнёна ўглядаюцца ў кнігу жыцця зямлі, могуць трошкі разбірацца ў гэтых справах.

— Што ж ты хочаш сказаць, матуля?

— Мілая дачушка! Даўно я заўважаю, што ў зямлі дзеецца штось нядобрае. Чуе маё сэрца, што нейкая сіла рыхтуецца павесці цябе па другой дарозе.

— А што можа рабіцца ў зямлі? — спытала здзіўленая і зацікаўленая крынічка. — Зямля такая спакойная, нерухомая, як быццам зусім акамянела і застыла.

Слухалі травы, слухалі краскі, слухаў ракітнік і лазняк, птушкі, нават салавейка прыпыніў сваю песню і прыслухоўваўся да гэтай размовы. Усім здавалася, што нікога на свеце няма разумнейшага за крынічку, бо аб такіх цікавых і мудрых рэчах гаманіла з імі яна! А тут і крынічка шмат чаго не ведае. І ўсе сцішыліся — так уважліва слухалі яны гэтую гаворку.

— Эх, неразумнае дзіцятка! — сказала гара. — Гэта толькі павярхоўнаму воку не відно нічога. Зямля жыве, у яе жыцці многа-многа змен, толькі ж яны выяўляюцца так павольна, так непрыметна, і

на першы погляд здаецца, што яна скончыла кола свайго існавання. А ты вазьмі вецер: чаго толькі не робіць ён? А гэтыя прыгожыя хмаркі, што любяць так часта прапаўзаць над намі, каб адбіцца ў люстры твае чыстай вады! А іншыя схаваныя ў нетрах[1] зямлі сілы! Але не ў гэтым справа, пра гэта мы пагаворым другім разам. Справа ж у тым, што цябе хочуць павярнуць на другую дарогу.

— А чым жа, матуля, гэта кепска? Ну і пайду, і пабягу ў другіх берагах... Скажу табе, родная, мне і самой хацелася паглядзець на другія краіны белага свету.

Засмуцілася старая гара, пацямнелі яе прыгожыя схілы, бо вечар павольна апускаўся на зямлю і за далёкімі пагоркамі хавалася сонца.

— Я мушу перасцерагчы цябе, дачушка, — зноў сказала гара. — Наўперад ты добра падумай, а ўжо тады выбірай свой лёс. Ніхто, дачушка, не можа стрымаць твайго жадання, і ты пойдзеш туды, куды цябе так цягне твая цікавасць. Ты пойдзеш у другі бок, у другія краі панясеш сваю ваду. Праўда, ты спаткаеш шмат новых з'яў, угледзіш тое, што табе і не снілася. Але памятай, дачушка, успомніш ты сваю старую матку, успомніш аксаміты тваіх беражкоў і залатое сваё дно, і моцна-моцна пацягне цябе сюды, бо сярод чужынцаў ты згубіш свой воблік, сатрэшся з твару зямлі. А я тут буду стаяць адна, і туга разлукі з табою высушыць маё сэрца. Ты паглядзі, вунь там, бачыш, стаяць горы, а на іх расце лес. Гэта ўсё мае сваячкі, і не сёння-заўтра яны, таксама як і я, дадуць пачатак новым

[1] *Не́тры* — тут: тое, што змяшчаецца пад зямной паверхняй.

крынічкам. Яны будуць бегчы сюды, і калі б ты пачакала, дык яны зліліся б з табою: нахіл зямлі якраз ідзе ў гэты бок. Тады б вы сталі магутнай ракою, і ў гурце вам не страшна было б каціцца ў свет: вас ніхто не адолее, і вы не страціце сябе на чужыне. Вы б ажывілі ўвесь гэты край, ён стаў бы багатым на зайздрасць чужынцам.

І яшчэ скажу табе адно: калі ты пачуеш, як здрыганецца зямля, дык хутчэй, як мага, старайся перарэзаць, прабегчы абвал, які ляжа ўпоперак твае дарогі, і ты пацячэш па старым жолабе. А не зробіш гэтага, дык ужо будзеш прымушана звярнуць на другую дарогу, куды цябе горне гэтае няяснае, такое павабнае жаданне навізны.

Вечар даўно кінуў намётку шараватага змроку на заціхаючую зямлю. Гара маўчала, ціха разважаючы аб чымсьці. Поўны месяц устаў на небасхіле, усміхнуўся, бы той падарожны, страціўшы надзею на добрую долю; яго таемны і тужлівы водбліск разліўся над ціхімі разлогамі зямлі і неба. Крынічка ўсё бегла, гнала хвальку за хвалькай, поўная задумення. Булькала і звінела, як музыка, зачароўваючы зялёныя беражкі; залатыя мары снаваліся над пахіленымі галоўкамі прыгожых красак. Месячык падплыў яшчэ вышэй і кінуў сваю касу ў лона крынічкі і зачараваў яе.

Цяпер ёй яшчэ мацней захацелася ісці далёка, бо ёсць невыразнае хараство ў гэтых прыгожых далях, у гэтых няясных парываннях да невядомага.

Прыгожыя мары-летуценні раптоўна перабіліся. Крынічка пачула, як пад ёю здрыганулася зямля, цяжкая глыба адарвалася ад гары-маці і загарадзіла ёй дарогу.

— Я не праб'юся! Я не праб'юся! — прашаптала крынічка.

— Хутчэй, хутчэй, дачушка, ты здолееш прабіцца! — з матчынай любасцю і страхам перад дарагой стратай трывожна казала гара.

— Я не праб'юся!.. Што ж? На новую дарогу. — І ў другі бок пабегла крынічка.

Заплакала гара буйнымі росамі... Асірацела старая гара, пераляцеў кудысь салавейка, пасохлі прыгожыя краскі, і жоўтымі пяскамі засыпаў вецер прыгожую дарожку крынічкі.

Нарадзіліся і пацяклі другія крынічкі, утвараючы новае жыццё, а гэтае, калісь шумлівае і вясёлае, месца пачало заміраць і глухнуць. І толькі гара з абветранымі схіламі яшчэ сведчыла аб даўнейшых часах поўнага жыцця. Нават трава не расла тут, і толькі непатрабавальны сівец[1], які прывык да цяжкіх умоў жыцця, сям-там раскідаўся крупінкамі па гары.

Прайшоў час. Была раніца. Сонейка пачынала новы дзень. Ціха ўздымаўся над лагчынамі туман, крычалі дзесь гусі. Лесавы жаваранак ужо снаваў у небе і вітаў яснае сонца. Ён так і застаўся тут, каля гэтай гары-сіраціны, і толькі адзін разганяў яе журбу; часамі ўсмешка засмучанай радасці асвячала яе жоўтыя схілы.

Скончыўшы песню, жаваранак сеў на камень, што ляжаў на самым версе гары, і сказаў:

— Паслухай, маці, а да цябе прыйшлі дарагія госці, толькі яны баяцца зірнуць табе ў вочы.

[1] *Сіве́ц* — шматгадовая травяністая расліна (трапляецца на лугах, лясных палянах, ускрайках балот).

На купінках сіўцу блішчалі, як слёзы, буйныя кроплі расы.

— Ах, мілая матуля, — загаманілі кроплі, — мы прыйшлі, бо вельмі ж смуціліся па табе ў далёкіх невядомых краях. Мы — часткі тваё роднае крынічкі, што цякла з твайго сэрца. Даруй жа нам, матка, што мы не паслухалі цябе. — І расказалі аб сваім бадзянні.

Аб чым маглі сказаць яны, падумайце самі.

Гара ж ім сказала:

— За тое, што вы не паслухалі свае маткі і кінулі сваю радзіму, вы будзеце вечна кружыцца па свеце і ніколі не збудзеце сваёй жальбы па родных кутках, і нідзе не будзеце мець вы прытулку на свеце.

Прыгрэла сонейка, заззялі кропелькі дарагімі камянямі і зніклі. Куды ж яны дзеліся? Куды?

1. Ці спадабалася вам казка Якуба Коласа? Чым?
2. Якой аўтар малюе крынічку? Як характарызуе яе?
3. Якая была галоўная мара жыцця маці-гары? Чаму гэта мара не ажыццявілася?
4. Як паплацілася за сваю бесклапотнасць і неабачлівасць дачушка-крынічка? Выкажыце свае адносіны да гары і крыніцы.
5. Паразважайце, ці падыходзіць афарызм Янкі Купалы *Не шукай ты шчасця, долі на чужым далёкім полі* ў якасці парады дачушцы-крынічцы.
6. Знайдзіце ў тэксце радкі, у якіх сфармулявана галоўная думка казкі.
7. На якія часткі можна ўмоўна падзяліць твор? Падбярыце загалоўкі да кожнай з іх. Падрыхтуйце падрабязны пераказ адной з частак.

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

Нямоглы бацька

Быў калісьці — так даўно, што Месяц толькі-толькі яшчэ з'явіўся на нашым Небе, — у людзей на зямлі такі паганы звычай: не карміць старых бацькоў.

Дзікія былі людзі. Дзікія-найдзікія. Аж цяпер сорамна ўспамінаць пра іх, такія дзікія. Як убачаць, што маці або бацька больш ахвотна на сонейку грэецца, чым косіць ці жне, дык адразу завозяць іх на калёсах або на санях у глухі лес, пакідаюць трохі ежы і едуць дахаты. А калі тыя хлеб з'ядуць, то або памруць з голаду, або застынуць, або дзікая звярына іх разарве.

Такі быў Закон. І хто Закона трымаўся, таго хвалілі. А хто не трымаўся, таго маглі выгнаць у дзікую пушчу.

Ты пачакай іх да канца вінаваціць. Страшэнна цяжка, у голадзе і холадзе, жылі тыя дзікія людзі. Частыя былі неўраджаі, таму запасаў аніякіх не было і быць не магло. А ўродзіць некалькі гадоў запар — з'явяцца ворагі. І ўжо або аддай ім, або ляж у бітве. Таму кожныя рукі лічыліся: ці могуць яны яшчэ трымаць касу або меч? А калі ўжо не могуць, калі толькі кавалак да рота нясуць — нашто яны?

Адвозіў чалавек у лес старога бацьку і ведаў: ягоныя дзеці тое самае з ім зробяць. Як ты віншуеш, так і табе дзякуюць. Бо жылі гэтыя людзі па адзіным законе — законе карысці.

Дык вось, жыў сярод тых людзей у аднойляснай вёсцы малады чалавек. А імя яму было Пятро.

— Глядзі, — аднойчы сказаў Пятру сусед Гнат, — бацька твой ужо вось-вось пачне кароткай касою ў місцы касіць. Рыхтуйся.

— Да чаго? — нібы не зразумеў Пятро.

— Ваўкоў гадаваць.

А Гнат быў адзіны такі на вёску. І было ў таго Гната багата (таксама бедна, але болей, чым у суседзяў, і таму, як воўк за здабычу, болей іншых трымаўся ён за Закон), і быў той Гнат самы большы гад. І голас меў у грамадзе.

Зірнуў Пятро на бацьку — сапраўды, у таго рукі-ногі саслабелі, за сахой не пройдуць, лука не нацягнуць. Зусім нямоглы чалавек.

І стала тут Пятру неяк непамысна[1]. Ну нібы выпадкова муху праглынуў. Не ведае, што з ім такое. Проста кепска. А бацька глядзіць на яго і нічога не кажа.

Пятро забыўся на тую размову з суседам, ды надышла восень, і паклікалі яго пад вясковы супольны[2] дуб. Прыйшоў ён, а там ужо грамада шуміць, віруе. І больш за ўсіх каламуціць ваду ў тым віры Гнат. Крычыць, рукамі махае, як малы.

— Чаго марудзіш, Пятро?! — гарлае, аж у вачах туман. — Гані ў лес ваўчыны недаедак.

— Ты чаго гудзіш, як свіння? — раззлаваўся на яго Пятро. — Чаго так пільна хочаш? Крыві чужой?

— Згінуў твой стары грыб. А калі згінуў, трэба яго рваць з коранем. А то ад яго і на здаровыя зараза пойдзе.

---

[1] *Непамы́сна* — моташна, нудна, брыдка.

[2] *Супо́льны* (дуб) — тут: месца, дзе збіралася на сходы вясковая грамада.

Грамада сумуе, але хто галасней крычыць, таго і слухаюць.

— Ты гэта, Пятро... таго... — сказаў урэшце другі сусед, Максім. — Ты, значыцца... гэта.

Нічога не зробіш. Пайшоў Пятро дахаты. Бацька паглядзеў на яго ўважліва і зняў з калка торбу.

— Кладзі лусту хлеба. Ды меней, меней...

— Дык нашто тады ўвогуле?

— Падумаю яшчэ нейкую ноч. Але ж з пустым жыватом думаць сумна... Сала не кладзі. У хаце прыдасца. Малому... Так, Пятро, так. Закон такі. Ідзі запрагай каня.

Выйшаў бацька з хаты. Цяжкавата яму лезці на калёсы.

— Ты чаго так многа саломы паклаў? Ды мяккай, аўсянай?

— Дык назад жа прывязу.

Едуць вёскаю ў лес. Рэдкія сустрэчныя вочы хаваюць. А некаторыя і падбадзёрваюць старога:

— Нічога, хутка і мы за табою.

І толькі Гнат на ўвесь свет гарладзёрыць:

— Правільна, Пятро! Няма чаго ў рот валачы, калі барану валачыць не можаш.

Пятро праехаў моўчкі.

Прыняў іх разам з калёсамі мокры і чорны лістападаўскі лес. Часцей і часцей пачалі трапляцца між дрэў аленевыя, а можа, і чалавечыя косці.

Прыехалі. Зрабіў Пятро з яловага лапніку будан, паклаў у салому торбу. Нацягаў сушняку, насек яго дробна. Развёў цяпельца[1]. Дастаў з торбы хлеб, сала, біклажку з віном.

— Гэта нашто? — спытаў бацька. — Бяры ўсё. І салому бяры.

— Татка, — глуха сказаў Пятро, — няўжо ты думаеш, што я цябе тут пакіну?

— І пакінеш. Бо Закон. Заб'юць цябе, — сказаў бацька.

— Не бойся за мяне, — адказаў Пятро і паехаў.

Заміргаў у гушчары за спінаю агеньчык. Знік.

Ноч у лесе, сутонне[2] ў вёсцы. Гнат ля хаты зіркае на воз.

— Салому ўсё ж пакінуў?

— А што? Чысцей будзе!

Усю ноч праварочаўся ў хаце Пятро. А наступнай ноччу, пакінуўшы ў стайні каня, пайшоў крадком у пушчу. Доўга блукаў. Няма агню і няма. Усё, значыцца, ясна. Замарыў бацька агонь, каб лішне не пакутаваць. Не паверыў. Дый праўда, не было такога яшчэ на свеце.

---

[1] *Цяпе́льца* — невялікі касцёр, вогнішча.

[2] *Суто́нне* — паўзмрок; час пасля заходу сонца перад надыходам ночы.

...Аж раптам... «Ёсць ён! Ёсць агонь! Ёсць!» Бяжыць ён на агонь. Галіны яму па вачах сцябаюць.

А агонь зусім згасае. І нібы згасае ля яго скручаная постаць.

— Татка! Татка! — крычыць ён і спяшаецца.

То бацьку абдымае, то косці аленевыя збірае і кідае ў будан. Памерці захацеў. Не паверыў.

Ускінуў бацьку — лёгкага — на плечы і нясе. А агонь за імі згасае-згасае. Згас. І чуе Пятро — мокрая ў яго патыліца.

— Ты што, плачаш?

— Плачу. За цябе. Цяпер можна расказваць. Ведаеш, чаму такіх дужа старых на вёсцы адзін я?

— Ведаю. Бітва была дзесяць гадоў назад.

— Так. Напалі. І мы ўсе, хто на парозе, — перад дарогаю ў лес — вырашылі патаемна: лепей ужо там легчы, чым ад сваіх... Усе палеглі, адзін я застаўся.

Прынёс Пятро бацьку ў хату, адгарадзіў частку каморы[1] і зрабіў там пралазы на гарышча[2] ды ў

[1] *Камо́ра* — халоднае памяшканне пры хаце для захоўвання запасаў ежы, адзення і іншых рэчаў.

[2] *Гары́шча* — памяшканне, прастора паміж столлю і дахам.

падпамосце[1]. Адтуль — на панадворак. І там бацька стаў жыць. Глухой ноччу — у хаце, удзень — у падпамосці і на гарышчы. А ноччу цёмнай і па двары патупае. Як ваўкі жылі, ад усіх хаваючыся. Але жылі.

У той год пала на людзей нібыта нейкая ка́ра. Ураджай быў — на каціную долю, ледзь зіму пераржыць.

«Нічога, — думалі людзі, — неяк дажывём да шчаўя. Адсеяцца — ёсць жыта ў ссыпных ямах. А там яно, можа, і ўродзіць».

Аж не. Напалі якраз перад вясной суседзі (у іх яшчэ горш было), пачалі людзі з імі біцца. Гарэлі свірны[2], усё насенне ў ямах папяклося — ні гаспадарам, ні суседзям, якіх адбілі. Людзі спачатку раўлі пад супольным дубам, а пасля і рукі апусцілі: жывымі ў зямлю трэба класціся. Прыйшоў Пятро дахаты дый кажа бацьку: так вось і так, усе паміраць будзем.

— Кара. Закон пераступіў, — кажа бацька. — Не шкадуеш?

— Не. Зіму разам. І цяпер — усе разам. Такі Закон — мой.

— Нашто ўсе разам? Хадзі, нешта скажу.

...І вось з'явіўся Пятро зноў пад дуб, дзе прыбітая маўчала ўся грамада.

— Усё, — толькі й сказаў сусед Максім, — цяпер дзяцей заб'ю, а пасля і сам. Ані зерня пасеяць... Ну, Пятро?

---

[1] *Падпамо́сце* — памяшканне пад падлогай у будынку.

[2] *Сві́ран* — халодны будынак, прызначаны для захавання збожжа, мукі, прадуктаў, розных рэчаў.

— Не трэба забіваць, — голасна сказаў Пятро. — Здыміце салому са стрэх. Ад застрэхі-капяжа і да сярэдзіны пакрыцця.

— І што? — скрывіўся Гнат.

— Абмалаціце. І падмяціце дошкі, што знізу падстрэшка.

І праўда, крылі ж страху, беручы неабмалочаныя снапы.

Кінуліся людзі на стрэхі. Абмалацілі салому. Змялі разам з пылам зярняткі (шмат іх нападала на падстрэшкавыя дошкі). Набралі насення, каб хоць сяк-так засеяць ніўкі.

— І падзяліцеся сакрэтам з суседзямі, — сказаў Пятро.

— Чаго-о? — узвіўся Гнат. — Ды мы іх...

— Падзяліцеся. Іначай кепска будзе.

На радасцях падзяліліся. І — нібы ад палёгкі, нібы ад падзякі — жыта ва ўсіх пайшло густое, кашлатае, як мядзведзь.

— Чаму не да канца стрэхі загадаў агаліць? — спытаў Максім.

— А вось каб вымерзлі ўсходы — тады б аж да казлоў[1] усё агалілі, але знайшлі б што другі раз у зямлю кінуць.

— Вой, не на дабро такі розум, — сказаў Гнат. — Быць бядзе.

І як накаркаў. Пачало ўжо красаваць-весяліцца жыта, калі аднойчы з'явілася над гаем вялікая галава. Ішоў Велікан. Не з добрых волатаў, а з тых, што народу ў шкоду. Нагой ступіць — вада ў след набягае і робіцца стаў[2].

---

[1] *Казлы́* — цэнтральны драўляны брус даху хаты.

[2] *Стаў (ставо́к)* — штучны вадаём, невялікая сажалка.

— Жыта якое! — загрымеў, як сто перуноў. — Тут і пасялюся.

Наламаў бярвення, зрабіў на самай гіганцкай асіне падмосце, а на падмосці з валуноў пабудаваў сабе замак.

— Тут буду сядзець. Збожжа збераце — з'ем. З-пад казлоў збераце, засееце — і тое з'ем. А пасля вас з'ем.

Паспрабавалі стрэлы ў яго кідаць — не далятаюць стрэлы да замка. Велікан стральцоў злавіў і з'еў, каб астатнім непавадна было. Смяротна затужылі людзі. Прыйшоў Пятро ў хату.

— Усё, татка. Цяпер прападаць будзем.

— Не шкадуеш?

— І ў соты раз я такі б Закон пераступіў. Цяпер — разам.

— Нашто? — спытаў нямоглы бацька. — Хадзі сюды...

І зноў сказаў Пятро людзям, што сабраліся пад супольным дубам:

— Нічога мы з ім, Веліканам, не зробім сілаю.

— А нашто сілаю? — высунуўся Гнат. — Я яму падарункі нашу. Хвалю.

— Ён цябе пазней за ўсіх з'есць... Не, людзі, не хваліць яго трэба, а сабраць дзяцей, асабліва сірот тых, з'едзеных, і хай кожны дзень пад тую асіну яны ходзяць ды плачуць, ды моляць.

— А што з таго? — здзекліва спытаў Гнат.

— Нічога. Толькі сіроцкая сляза мацнейшая за ўсё. А вам, дзеці, я нешта шапну на вуха, хадзіце сюды.

Тыя слухалі без слёз. Бераглі іх для дрэва і замка на ім.

Што раніца, то глухла наваколле ад плачу дзяцей пад волатам-асінай. Ляжаць ніцма адзін да аднаго, плачуць, моляць Велікана. А той толькі з неахайнай барады чырвоныя дзясны ды белыя зубы паказвае. Так ідуць хвіліны, дні, тыдні. Скора жніво.

— Ну і выплакаў нешта? — спытаў Гнат у Пятра.

А Велікан рагоча на дрэве, як жарабец, і не бачыць, што пад падмосцем зжоўкла лістота.

Гнат зноў баламуціць. І людзі ўжо з рукамі да Пятра падступіліся. А той стаіць спакойна і паверх галоў глядзіць на дрэва:

— А вы цярпенне майце.

...І вось падступіла ўначы дзікая хмара, пачалі з яе лупіць бліскавіцы, загрымеў пярун, наляцеў ураган. Храснула, ляснула аб зямлю смярдзючае

спарахнелае дрэва, з ракатаннем і грукатам пасыпаліся з яго абломкі, пахавалі пад сабой Веліканa.

І ўстала над гэтай бясслаўнай магілай вясёлка.

Засыпалі багатае збожжа ў засекі і ямы. Веліканa пазбавіліся. З суседзямі мір. Дык не, зноў падбухторвае людзей Гнат. Злуецца на іх і на ўвесь свет. І вось аднаго рання падступілі ўсе з доўбнямі ды з камянямі да парога Пятровай хаты.

— Не сваім гэта ён розумам, — насядае Гнат. — Гэта ён у Чорнай Сілы розум пазычыў.

— Праўда, — сказаў Максім. — Ты просты розумам. Як мы.

— Так, не сваім, — адказаў Пятро. — Бацькавым.

— Дык ты ж яго ў пушчу звёз!

— А ноччу назад прывёз.

— Не верце, — раве Гнат. — Конь і калёсы ў двары былі.

— А я на спіне. Як ён мяне малога.

— Глядзеў я, — залямантаваў Гнат, — косці ў будане.

— Аленевыя косці.

Пайшоў Пятро ў хату і вывеў адтуль бацьку:

— Жылі сілай, а розум забывалі. Жылі сённяшняй карысцю. Знішчалі «ўчора» і таму не мелі права на «заўтра».

— Гнаць іх у лес! — гарлае Гнат. — Закон пераступілі! Што ён такое дзецям сказаў, што дрэва з Веліканам ляснулася?!

— Забыў ты, — сказаў бацька, — што «сіроцкія слёзы дарма не мінаюць, пападуць на белы камень — камень прабіваюць».

Кінуў Гнат камень у Пятра — дзверы ў трэскі разнёс.

— Вось што, — сказаў тады Максім, — правільна ён зрабіў, пераступіўшы такі Закон. Болей таго не будзе. Шануйце дабрыню, хай і слабую. Шануйце мудрасць, хай сабе нямоглую. Насіце на руках бацькоў... Кланяйцеся гэтым двум да долу, людзі!

І тыя пакланіліся.

— Ну а ты? — спытаў у Гната Максім.

— А я пры сваім, — сказаў той. — Я свайго, як час прыйдзе, завязу-такі ў пушчу.

— А мы не дамо, — сказаў Максім. — Наш ён цяпер, а не твой. А калі ўжо гнаць кагосьці ў пушчу, дык гэта цябе. Ідзі, вый там на ветах[1], воўк.

І тут натоўп зароў. Усяярасць на Закон, увесь адчай і ўся палёгка выліліся ў рыку.

— Хай ідзе!

Той пачаў аддаляцца. Тады Максім спытаў у бацькі:

— Дык няўжо толькі слёзы бязбацькавічаў дрэва ссушылі?

— Ну, не толькі, — усміхнуўся той. — І яшчэ нешта.

— А што ж тады?

— А гэтага ні я, ні дзеці вам пакуль не скажам, — адказаў Пятро. — На той выпадак, калі з'явіцца сярод вас хаця адзін на дзесяць тысяч такі вось Гнат. І вось калі пачне ён бацьку крыўдзіць, а тут наступіць яму на хрыбет бязлітасны Велікан — вось тады толькі хай бацька адплаціць

[1] *Ве́тах* — месяц у апошняй квадры, на зыходзе.

яму дабрынёй за зло. Добрай мудрасцю за злосную дурасць. А мы пакуль памаўчым.

І людзі зарагаталі. А Гнат аддаляўся ў пушчу, як камяк былой нянавісці.

І так памёр Закон стары. І так стаў новы Закон.

1. Калі адбываецца дзеянне ў творы? Што гэта былі за часы, чым яны адметныя?
2. Якога Закона трымаліся дзікія людзі? Чаму Пятро парушыў яго?
3. Прыгадайце, якія выпрабаванні выпалі на долю вёскі.
4. Як Пятро змог падказаць сялянам выйсце з цяжкага становішча?
5. Што за чалавек быў Гнат? Чаму Пятро не мог з ім паразумецца?
6. Раскажыце, што сталася з Веліканам.
7. Растлумачце словы старога бацькі, адрасаваныя аднавяскоўцам: *Жылі сілай, а розум забывалі. Жылі сённяшняй карысцю. Знішчалі «ўчора» і таму не мелі права на «заўтра»*.
8. Якую выснову зрабіў Максім пасля ўсіх выпрабаванняў, што перажыла вёска? Знайдзіце і зачытайце яго словы.
9. Прыгадайце змест народнай казкі «Залаты збан», знаёмай вам з пачатковай школы. Што агульнае паміж ёю і літаратурнай казкай Уладзіміра Караткевіча «Нямоглы бацька»?
10. Падрыхтуйце і зачытайце ў класе невялікае паведамленне пра адносіны да старэйшых у сям’і.

ГЕОРГІЙ МАРЧУК

Чужое багацце

(Скарочана)

Не стану хітраваць, ёсць у казцы святая няпраўда, але ёсць і намёк — добрым малайцам урок, дзяўчатам навука, старым суцяшэнне.

Сірата Ганначка ранішнюю малітву заўсёды заканчвала словамі: «Святы Божа, Святы Моцны, Святы Бессмяротны, даруй нам правіны нашы». Свята памятала яна матчын запавет, які вельмі строга загадваў хутара не кідаць, на зямлі лён вырошчваць, жыта, каноплі, калодзеж з жывой вадой людзям не аддаваць. Ды праўду старыя кажуць: чужое багацце вочы коле.

Адразу за хутарам, дзе жыла сірата, смалярня[1] пана Майданскага была. А сам Майданскі прыслужваў Кадуку — самаму галоўнаму балотнаму чорту. Кадука, які наганяў на ўсіх страх і жудасць, ніхто ў вочы не бачыў. Аднак усе ведалі, што Майданскі бярэ прыклад са свайго гаспадара: носіць чырвоны плашч, чорны шыракаполы капялюш і боты на абцасах.

Майдансківарыў смалу і прадаваў яе для дарожных патрэб. Але гэта была толькі хітрасць. Большую частку смалы ён перапраўляў патаемнымі сцежкамі ў балота да Кадука, а той перапрадаваў яшчэ далей — самому Люцыпару ў пекла.

Для Люцыпара грэшнікаў заўсёды мала. Усе іхнія багацці былі набыткам не толькі сатаны, але і яго адданых сяброў, такіх як Кадук, а той зрэдку

---

[1] *Смаля́рня* — прадпрыемства, дзе вырабляюць смалу.

дзяліўся са сваімі памагатымі. Майданскі таксама меў побач сваіх прыхвасняў: аднавухага Пачварніка, вартавога смалярні, і касавокую Русалку, якія марылі, каб з чужой бяды прыбытак мець. Яны сварылі між сабой суседзяў, разлучалі любых, распачыналі бойкі.

І ўсё было б як мае быць, ды вось толькі каханне ды дабро — лютыя іх ворагі. Здаўна служкі д'ябла не набліжаліся да тых дамоў і хутароў, на якіх раслі лён, жыта, каноплі.

Свята памятала запавет сваіх бацькоў Ганначка: увесну кідаць у зямлю насенне льну, жыта і канапель...

Сонейка ззяе, Жаўрук спявае, а на душы ў Ганначкі скруха-туга. Не можа яна дачакацца свайго любага Іванку, якога забралі ў салдаты, і лістоў ад яго яна ой як даўно не атрымлівала. «Можа, на вайне ён?» — падумала і яшчэ больш зажурылася. Няўжо не вернецца да яе Іванка? Хутчэй бы Бусел прыляцеў, можа, ён вестку ад любага прынясе.

Да прылёту Бусла старанна рыхтаваліся і ворагі — Пачварнік з Русалкаю. Яны наважыліся зжыць са свету Бусла, каб ужо ніхто не мог абараніць сірату.

У свавольнай Русалкі таксама была свая мара. Надта ж ёй хацелася трапіць на баль Кадука, прывабіць яго і зрабіцца жонкай усёмагутнага чорта. Надакучыла ёй у рачной ціне дні марнаваць. Вось чаму абодва яны так угаворвалі Ганначку не сеяць лён, жыта, каноплі. Не паслухалася іх сірата, памятала матчыны словы: «Ніхто з нячысцікаў не зможа пераступіць твайго парога, калі ля дому будуць расці лён, каноплі, жыта».

Таму і сварыліся Пачварнік з Русалкаю.

— Засуха патрэбна. Хай Кадук пашле засуху, — прапанаваў Пачварнік, — вада ў калодзежы перасохне, нечым будзе паліваць рунь[1]. Бусла мы адужаем, а вось калі салдат Іванка вернецца, кепска нам будзе.

— Іванка памяць згубіў. Не знойдзе сюды дарогі, — супакоіў іх Майданскі.

— Адкуль ты ведаеш? — не давала веры Русалка.

— У Кадука на двары багата чароўных камп'ютараў. Яны ўсё яму паказваюць. Не дачакаецца Ганначка свайго збавіцеля. А калі раптам ён і з'явіцца, дык не пазнае яе, ён жа не памятае, хто ён, кім быў раней. Бусел — першы вораг Кадука.

— Я зайздрошчу чужому багаццю, — адразу сказаў Пачварнік.

— Я зайздрошчу чужому шчасцю, — прызналася і Русалка.

— А я зайздрошчу чужой волі. Завалодае Кадук Ганначчынай душой, мы пераможам, кожны атрымае сваё. Ты, Пачварнік, — зямлю, калодзеж. Ты, Русалка, будзеш прынятая пры двары Кадука, пачнеш па ўсім свеце вандраваць. Мне абяцалі ўладу над усімі банкамі і рэстаранамі.

— Дык чаму ён сам не заманіць Бусла ў пастку? — абураўся Пачварнік.

— Аракулы-прадказальнікі сцвярджалі, што Бусел прынясе яму пагібель. Вось чаму ўсё лета, пакуль Бусел гасцюе ў Ганначкі, Кадук сядзіць у сваім балотным палацы за дванаццаццю замкамі.

— Ды я гэтага Бусла з аўтамата! — завёўся Пачварнік.

[1] *Рунь* — усходы, пасевы азімых культур.

— Бусел — птушка Боская, — астудзіў ягоны запал Майданскі, — яна нам непадуладная. Прымусім падманам Іванку застрэліць Бусла залатой куляй.

— Засуха патрэбна. Калі ежы не будзе, Бусел сам адгэтуль паляціць.

— Пазваніце, пан Майданскі, Кадуку і раскажыце пра ўсё, — прасіла Русалка.

Згадзіўся Майданскі і пазваніў Кадуку.

— Дармаеды! Абібокі! — закрычаў у трубку Кадук, голас у яго быў скрыпучы, непрыемны, нават страшны. — Прыляцеў Бусел?

— Не. Яшчэ не! — разам адказалі Майданскі і Пачварнік.

— Добра, невукі. Я зраблюся віхрам і прынясу засуху. Чакайце.

Не паспеў Майданскі схаваць свой тэлефон, як над гарызонтам з'явілася невялікая чорная хмарка, на вачах яна ператварылася ў буру-віхор. За некалькі секунд віхор абляцеў хутар. Спалохалася Ганначка. Гарачыня стаіць, нібы ў пустыні.

Лён, жыта, каноплі не растуць. Вады ў калодзежы амаль не засталося.

Русалка з Пачварнікам павесялелі. Вярнуліся яны да смалярні (яе віхор абышоў, не закрануў), смачна паабедалі і ад задавальнення заспявалі.

Пакуль яны балявалі, прагледзелі Бусла. Ён спакойна праляцеў над лесам, смалярняй і сеў на родную ліпу ля ганка Ганначчынай хаты. Дзяўчына нарадавацца не можа на дарагога госця. Абдымае яго, лашчыць па галоўцы. Пытае, ці не бачыў у чужых краях Іванку. Бусел галавой хістае, маўляў, не бачыў, не сустракаў. Зажурылася Ганначка, але духам не пала: удваіх з Буслам бяду адужаць

лягчэй. А Майданскі, Пачварнік, Русалка пасля багатага пачастунку вырашылі гадзінку адпачыць. Толькі ляглі, як з'явіўся чорны, маленькага росту Кадук ды казлінай нагой як тупне.

— Калі не заманіце сірату ў мой балотны палац, літасці не чакайце. Я зараз дастану з акварыума чорную жабу, што харчуецца толькі адной смалою і выдыхае атручанае паветра. Адвярніцеся, бо хто пабачыць яе, адразу зробіцца сляпым. Беражыце яе больш за свае вочы, — строга загадаў.

Кадук выцягнуў з акварыума чорную жабу, схаваў яе ў торбачку, торбачку паклаў у вядро з вадой і працягнуў Майданскаму.

— Неўзаметку падкіньце жабу ў калодзеж!

— Зробім, — адказаў Майданскі.

Пачварнік адвярнуўся, як і загадаў Кадук, і раптам у бінокль убачыў Бусла.

— Бусел! Бусел прыляцеў!

Пачуў Кадук пра Бусла — і куляй у балота. Толькі паспеў сказаць: «Забіце яго!»

Перш-наперш вырашылі заманіць Ганначку ў сваю пастку, каб Бусел адзін застаўся. Надумаліся спачатку запусціць у калодзеж жабу, а пасля ўгаварыць дзяўчыну накіравацца ў балота да Кадука па жывую ваду. А пасля… Няма такой сілы, якая б адужала Кадука ў яго ўласным палацы-логаве.

Пачварнік цішком сваю брудную справу зрабіў: жабу ў калодзеж падкінуў. Раніцай выцягнула Ганначка вядро вады з калодзежа і ахнула. Не вада, а гразь са смалою. Пачварнік з Русалкаю ў засадзе ляжаць, рукі ад задавальнення паціраюць. Усё атрымалася належным чынам. Не жыць больш на хутары Ганначцы.

Бядуе сірата, не ведае, як калодзежу дапамагчы, як яго вылечыць. Чужынцы — Пачварнік, Русалка, Майданскі — па яе хутары, як па сваёй зямлі, пахаджваюць, парады даюць.

— Трэба ісці да Кадука. Толькі ў яго жывая вада ёсць. Ты жывую ваду выльеш у свой калодзеж, ён і паздаравее. Я ведаю, усё жыццё з вадой справу маю, — нахабна маніць Русалка.

Не дае веры Ганначка. Зноў падышла яна да калодзежа, зазірнула глыбока-глыбока і раптам убачыла на дне чорную жабу, ад якой зыходзіла пранізлівае святло. Заплюшчыла вочы дзяўчына, ды позна. Глядзіць на дом, на буслінае гняздо, на поле і нічога не бачыць. Зразумела яна, што аслепла.

Пачварніку і Русалцы толькі таго і трэба. Сталі яны яе суцяшаць, угаворваць. Параіцца сіраціне няма з кім, і згадзілася яна раніцай пайсці да Кадука па жывую ваду. Не забылася, на ноч прачытала малітву, закончыла яе словамі: «Святы Божа, Святы Моцны, Святы Бессмяротны, даруй нам правіны нашы». Нейкім цудам гэтыя словы пранесліся над лесам, балотам, полем і даляцелі да маленькай чыгуначнай станцыі Гарынь, дзе толькі што выйшаў з цягніка салдат Іванка... Яму было ўсё роўна, дзе выходзіць. Як убачыць з акна цягніка калодзеж, дык і выходзіць на станцыі і рушыць да калодзежа. На гэты раз ён калодзежа не ўбачыў, але праз сон пачуў словы малітвы, што прамаўляла Ганначка. Іванку заўважыў Бусел, які кружыў высока ў небе. Бусел паляцеў наперад, не пакідаў па-за ўвагай салдата і падказваў яму шлях.

Аднак не паспеў дайсці да хутара салдат, як раптам перахапілі яго на скрыжаванні Пачварнік

з Русалкаю і заманілі ў смалярню. Яны пазналі Іванку, пачалі частаваць.

Расказаў ім Іванка пра тое, што страціў памяць. Ён сасніў анёла-ахоўніка, які сказаў яму: «Кінь зброю, вяртайся на радзіму! Па дарозе ты мусіш ачысціць сорак калодзежаў, і тады дзяўчына напоіць цябе жывой вадой з саракавога калодзежа; у той самы момант памяць вернецца да цябе».

— Вось трыццаць дзевяць калодзежаў я ўжо ачысціў, — кажа Іванка. — У вас тут усюды пясок. Можа, падкажаце, дзе крэмень адшукаць, каб калодзеж ачысціць: бачыў я тут адзін недалёка, — звярнуўся Іванка да Пачварніка і Русалкі.

Скемілі яны, што Ганначчын калодзеж салдату ад чорнай смалы век не ачысціць, але на хітрыкі пайшлі. Паслуга за паслугу. Мы табе, маўляў, дазволім на нашай зямлі набраць крэменю, а ты за гэта птушачку застрэль, з якой у нас варожасць смяротная.

— Усё зраблю, калі крэменем падзеліцеся… Спяшацца мне трэба. Словы малітвы пачуў… не ведаю, чые гэта словы, але чалавеку, што іх прамовіў, кепска… гора ў яго вялікае, — адказаў Іванка. — Каго страляць трэба?

— Адразу відаць, што чалавек дзелавы. Ды Бусла праклятага. Вунь там сядзіць. Стрэльбачку і кульку залатую табе гаспадар смалярні пан Майданскі дасць. Птушачка на зямлю ўпадзе — камень твой, — распараджаўся Пачварнік.

Хоць Іванка і страціў памяць на некаторы час, але душу д’яблу не прадаў. Вельмі важна кожнаму чалавеку, калі напаткаюць яго гора, бяда, адзінота, душу зберагчы, не прадаць яе чорту, зразумець, дзе дабро, а дзе зло.

«Нешта тут не тое, — падумаў Іванка. — Няўжо Бусел, святая птушка, замінае ім? Відаць, яны толькі здаюцца добрымі, а самі подлыя».

— Вы стрэльбу рыхтуйце, а я ў разведку схаджу да Бусла. Прымеруся, дзе лепш засаду наладзіць, — сказаў Іванка.

Назіраў ён за Буслам хвілін трыццаць. Падышоў, загаварыў з ім:

— Я цябе, браток, забіваць абавязаны. Але я гэтага не зраблю. Ты прыгожая разумная птушка. Не бойся. Давай мы перахітрым тваіх ворагаў. Калі будзеш ляцець над балотам, я стрэлю, але міма. Ты ж зрабі выгляд, што куля ў цябе трапіла, і каменем упадзі на зямлю. Узлятай толькі тады, калі пачне змяркацца.

Разумны Бусел заківаў галавой у знак згоды.

— Вось і добра.

Вярнуўся Іванка да сваіх новых «сяброў». Тыя далі яму стрэльбу і пайшлі. Побач з ім Русалка з Майданскім, за імі — Пачварнік з біноклем. Бусел кружыць усё бліжэй, бліжэй. Стрэліў Іванка. Як і дамовіліся, каменем упаў Бусел на купіну і ляжыць, не варушыцца. Пачварнік глянуў у бінокль. Усё выдатна. Ухвалілі Іванку, завялі ў каменяломню. Узяўся ён калоць крэмень. Майданскі з дакладам да Кадука заспяшаўся. Маўляў, усё ў парадку. Бусла сярод жывых няма. На свае вочы бачылі.

Як назад ішлі, збочылі да хутара. Ганначка адна ў хаце сядзіць. Падышла да яе Русалка і кажа:

— Бусел не вытрымаў засухі, паляцеў адгэтуль. Збірайся, трэба ісці да Кадука па жывую ваду. Там баль наладжваюць. Усе знакамітасці з'явяцца. Па-

танцуеш адзін танец з Кадуком — абсыпле золатам, жывой вады дасць. Жыццё — цуд. Не ўвесь жа век аслеплай быць. Дапамогі чакаць няма ад каго. Разлічвай толькі на нас.

Згадзілася Ганначка, і накіраваліся яны да Кадука.

Тым часам Іванка скончыў работу, склаў камень у мех, выйшаў з каменяломні. Бачыць, Русалка вядзе за руку прыгажуню — ні ў казцы сказаць, ні пяром апісаць. Надта ж спадабалася яна Іванку, вырашыў ён паглядзець, куды яны кіруюцца. Так ішлі з купкі на купку, пакуль не апынуліся сярод балота. Бачыць — а спераду сухое дрэва, у дрэве дупло з чалавечы рост. Да яго і пайшлі Русалка з дзяўчынай. Як высветлілася, не дупло гэта, а ўваход у Кадукоў падземны палац. На ліфце ўніз спусціліся, Іванка за імі, а там гасцей поўна, слугі мітусяцца з пачастункамі на падносах. Замест сцэны — экраны тэлевізараў ды камп'ютараў.

Пан Майданскі падвёў да Кадука сірату Ганначку і салдата, якога ён прыкмеціў. Пачаставалі салдата віном, падарылі пярсцёнак залаты, гадзіннік-тэлевізар. Толькі невясёлы Іванка. Увесь час турбуецца ён з-за сляпой дзяўчыны. Бачыць салдат, што Майданскі ап'янеў. «Дай, — думае, — спытаю, хто гэта дзяўчына і што з ёй?» Майданскі ўсё пра дзяўчыну і расказаў: як убачыла яна чорную Кадукову жабу і аслепла на трынаццаць дзён і трынаццаць начэй, а думае, што аслепла назаўсёды. Вось Русалка і прывяла яе сюды па жывую ваду. Але каб атрымаць яе ад Кадука, трэба з ім патанцаваць. Вось тут уся таямніца: варта Кадуку дакрануцца да Ганначкі — і дзявочая душа апынецца пад яго ўладай.

Вельмі шкада зрабілася Іванку Ганначкі. Не мог ён дапусціць, каб такая прыгажуня балотнай пачвары ў лапы трапіла. І пачаў ён думаць, як ратаваць яе. У залу тым часам заляцеў віхор, і з яго з'явіўся Кадук.

— Ці падабаецца вам у мяне? Ці дастаткова ежы, пітва, ці весела? — пытае ён пісклявым голасам.

— Усё даспадобы. Усім задаволены! — хорам адказваюць госці.

Кадук чырвонымі вачыма агледзеў усіх.

Падвёў да яго Майданскі салдата і расказаў, што той забіў Бусла.

— Малайчына! Прасі, чаго пажадаеш. Усё дам. Прасі, — вымавіў Кадук, а сам вачэй не зводзіць з Ганначкі.

— А ты не хлусіш? Ты на самай справе Кадук? — нечакана спытаў Іванка.

Усе госці вохнулі нават.

— Ці ж я не падобны на Кадука, Люцыпаравага сына? — здзівіўся Кадук і злёгку ўгнявіўся.

— Не! Дзед мне калісьці казаў, што ў сапраўднага Кадука барада пазалочаная, — смела адказаў Іванка.

Усміхнуўся Кадук:

— Ты маеш рацыю, салдат. Раз на год Кадук бараду залоціць, калі шлюб бярэ. Сёння менавіта такі дзень. Нявеста побач. Ты майстра на ўсе рукі. Дазваляю табе пазалаціць маю бараду. Пан Майданскі, падайце служываму залаты парашок.

Майданскі выканаў загад Кадука.

— Што яшчэ трэба?

— Парашок... так... і смала.

— А навошта?

— Перамяшаем са смалой, тады золата лепш на барадзе ўтрымаецца.

— Лагічна, — адказаў Майданскі.

Іванка хуценька перамяшаў смалу і залаты парашок, расплавіў і паднёс гаршчок да Кадука. Той асцярожна апусціў сваю бараду.

— Чым аддзячыць табе, салдат?

— Дазвольце адзін танец з вашай новай нявестай станцаваць.

— Дазваляю, — паблажліва адгукнуўся Кадук.

Танцуе Іванка з Ганначкай і ціха пытае:

— Навошта ты сюды прыйшла?

— Па жывую ваду.

— Не давай веры. У Кадука яна атручаная.

— А ты хто?

— Сябра твой. Хачу табе дапамагчы. Як толькі ўсе пачнуць скакаць, уцякайма адгэтуль. Я табе дапамагу.

Але раптам канцэртмайстар завёў новы танец і абвясціў яго танцам жаніха і нявесты. Хацеў быў Кадук выцягнуць бараду з гаршчка, ды не можа — смала застыла. Схапіў ён гаршчок і ў шаленстве забегаў па зале. А салдата ўжо і след прастыў. Ускараскаліся наверх Іванка ды Ганначка ды кулём прэч ад заклятага месца пабеглі.

— Стамілася я, давай адпачнём, сіл больш няма, — прапанавала салдату Ганначка.

— Нельга. За намі пагоня. Наперадзе калодзеж. Вып’ем вады, сіл пабольшае, — адказаў Іванка.

— Асцярожна! Не пі! Там чорная жаба. З-за яе я і аслепла, — спалохалася Ганначка.

— Ведаю. Мы Кадукову прыслужніцу адтуль крэменем вытурым.

Кінуў Іванка ў калодзеж крэмень. Забурліла вада, успенілася. Зрабілася жабе моташна.

Каб жывую ваду атручваць, трэба жабе смалою падмацоўвацца. Памкнулася яна наверх, выкараскалася вонкі. Наважылася да смалярні скакаць, ды ўбачыў яе з вышыні Бусел, ухапіў за шкірку ды ў рот: на тое яна і жаба, каб Бусел яе глынуў. Не ведаў ён, што жаба незвычайная, што Кадукова смерць у ёй хаваецца. А калі б ведаў — яшчэ б хутчэй глынуў. Бусел чорту ніколі сябрам не быў.

Не дайшоў Кадук да хутара, спыніўся, нядобра яму зрабілася, ногі скамянелі. Уключыў камп'ютар на сваёй руцэ і бачыць, што стаяць ля калодзежа Бусел, Ганначка і салдат, жывую ваду набіраюць.

Здагадаўся ён, што Бусел чорную жабу глынуў і што зараз яго, Кадука, нішто ад пагібелі не ўратуе.

А Ганначка ўмылася вадою, і адразу заслона з яе вачэй спала. Зірнула яна на свайго збавіцеля, пазнала.

— Іванка! Родны!

Пачуў гэтыя словы салдат, і адразу памяць да яго вярнулася. Азірнуўся вакол, пазнаў родныя мясціны, хутар, калодзеж, любую Ганначку, якая абяцала чакаць яго. Абняў яе, верную ды прыгожую...

Канае Кадук. Паклікаў Майданскага:

— Адпомсці ім за мяне. Працягвай нашу справу. Я паміраю. Ператваруся ў віхор і больш ніколі не з'яўлюся.

— За мной! — загадаў Майданскі.

Пачварнік спаслаўся на боль у нагах і памкнуўся да сябе на Пачвару — акрайчык зямлі паміж лесам і балотам. Перачакаць вырашыў вайну Майданскага з Іванкам. У Пачварніка сутнасць такая: падбухторыць да сваркі, бойку справакуе, а сам у схованку, каб пасля з пераможцам нарабаванае дабро падзяліць. Русалка таксама бокам, бокам да сябе ў рэчку. Хоць і сумна там, журботна, але ж надзейна. А з такімі сябрамі адно пагібелі дачакаешся.

— Эх, здраднікі! Вы яшчэ пашкадуеце. Прыбяжыце да мяне на паклон, — прыгразіў Майданскі.

Вельмі спяшаліся Іванка ды Ганначка, рупіліся, палівалі вадой з калодзежа лён, каноплі і жыта. Закрасавалі лён і каноплі; вытыркнуліся жытнія каласкі. Ганначка з ільну сатчэ палатно, нашые кашуль, з канапель алей выцісне. Іванка з зерня мукі намалоціць, напякуць яны смачных пірагоў.

— Мы дзяцей сваіх навучым лён, жыта, каноплі садзіць, калодзеж берагчы, родную зямлю шанаваць, адно аднаму дапамагаць, — гаворыць Іванка.

— А вось і першая летняя навальніца! Дачакаліся, дзякуй Богу! — узрадавалася Ганначка.

Добры дождж апырскаў зямлю, сонца выйшла з-за хмар. Усё жывое жыццю радуецца.

— Я кахаю цябе, Ганначка, — казаў шчаслівы Іванка.

— І я кахаю цябе, Іванка, — адказвае шчаслівая Ганначка.

Тут і казка канчаецца. Я на вяселлі быў, гуляў, мёд-піва піў. Пеўніка мне падарылі, які ўзлятае на дрэва і салоўкам спявае. Дачка мая паказвае яго ўсяму мястэчку. Не верыце? Чыстая праўда. Таму што казкі без праўды не бывае.

1. Які запавет атрымала Ганначка ад сваёй маці? У чым яго сэнс?
2. Чым вылучаўся пан Майданскі сярод людзей? Што аб'ядноўвала Майданскага і Кадука?
3. Хто з герояў прадстаўляе ў казцы злыя сілы? Паразважайце, ці ёсць што агульнае паміж гэтымі персанажамі.
4. Якія выпрабаванні прыйшлося вытрываць Ганначцы? Як яна іх пераадольвала? Хто з герояў казкі дапамагаў Ганначцы справіцца з нягодамі?

5. Якім вам уяўляецца салдат Іванка? Як яго апісвае аўтар? З якімі жыццёвымі перашкодамі ён сутыкнуўся?
6. Чаму Ганначка, Іванка і Бусел трымаліся разам? Што іх аб'ядноўвала? Як героі змаглі пераадолець цёмныя сілы?
7. Паразважайце, ці ёсць што агульнае паміж гэтай казкай і фальклорнымі казкамі. Звярніце ўвагу на выбар герояў і іх абмалёўку, на стаўленне самога апавядальніка да казачных персанажаў, на будову казкі, яе мову.
8. Падрыхтуйце вусную замалёўку пра аднаго з герояў казкі.

АНДРЭЙ ФЕДАРЭНКА

Падслуханая казка

Настаўнік даў вучням хатняе заданне — кожнаму намаляваць якуюсьці кветку.

Марыйцы спачатку заданне падалося лёгкім. Дзяўчынка добра малявала, да таго ж ведала і любіла мноства самых розных кветак. Ранняй вясной яна любіла дзьмухаўцы і лотаць, улетку — смолкі і валошкі, увосень — вяргіні і астры... Якая ж з гэтых кветак самая прыгожая, самая любімая? За акном цяпер не вясна, не лета і не восень, а сцюдзёная зіма, белыя гурбы снегу, і адзіныя кветкі — тыя, што намаляваў мароз на аконным шкле.

Дзяўчынка думала-выбірала ўвесь вечар і потым у ложку, засынаючы, таксама думала. Ад гэтага ёй прысніўся сон. Прысніўся заліты сонцам, запоўнены птушынымі спевамі празрысты летні дзень, поплаў,

які нагадваў дарагі стракаты дыван, — столькі на ім было кветак... І калі яна, босая, лёгкая, ступала па гэтым мяккім дыване, кветкі схіляліся да яе і хвалілася кожная сваёй прыгажосцю. Вядома, гэта быў сон, і таму кветкі маглі размаўляць. Галасы іх пераліваліся ціхім журчаннем ручайка, ранішнімі жаўруковымі спевамі, лёгкім пошумам ветрыку, які забаўляецца з маладой лістотаю... Пунсавелі красуні-ружы і стараліся прыхаваць пад лісцем свае шыпулькі; звінелі, бы нанізаныя на нітку парцалянавыя[1] званочкі, бялюткія ландышы; выхваляліся адзін перад адным смешныя таўстуны цюльпаны самых розных колераў; надзьмуліся ад гонару таўсташчокія півоні; разбегліся і застылі па ўсім поплаве бесклапотныя рамонкі; сінелі між імі маўклівыя сціплыя незабудкі, сон-трава і непаўторная валошка...

Дзяўчына слухала, любавалася кветкамі і аніяк не магла выбраць лепшую. Гэтая прыгожая, а па-

[1] *Парцаля́навы* — фарфоравы.

глядзіш — другая яшчэ прыгажэйшая... Раптам яна пачула меладычныя, танюткія і чыстыя, як перазвон крышталю, галаскі. Дзяўчына агледзелася. Ах, яна нават не заўважыла, што наступіла на цэлую сямейку непрыкметных сярод гэтай раскошы колераў і пахаў звычайных маргарытак! Цяпер яны, прымятыя, падымаліся з зямлі, абтрасаліся, распраўлялі пялёсткі і лісточкі, падстаўлялі сонцу свае бела-ружовыя вяночкі з жаўткам пасярэдзіне. Яны гаварылі так ціха, што дзяўчынцы, каб пачуць іх, давялося прысесці і нагнуцца ледзь не да зямлі.

— Каб толькі гэтая дзяўчынка захацела паслухаць нас! — сказала адна з кветак, і Марыйка, як гэта бывае толькі ў снах, чамусьці адразу зразумела, што гэта нямецкая маргарытка. — Каб дала нам хоць крышачку ўвагі! Можа, тады яна выбрала б нас? Мы ніколькі не горшыя за іншыя кветкі. Гэта ж акурат мы здавён-даўна прыносім дзецям і дарослым радасць, стараючыся прадказаць іхні лёс. Можна загадаць любое жаданне, потым абрываць па чарзе пялёсткі, і тое слова, пры якім будзе абарваны апошні пялёстак, і павінна азначаць: збудзецца ці не збудзецца апошняе жаданне.

— Гэта праўда, — азвалася другая кветка, і зноў Марыйка адразу зразумела, што гэта маргарытка-француженка. — Мы цвіцём з ранняй вясны да позняй восені, і няма ў свеце краіны, дзе нельга было б нас сустрэць, дзе не варажылі б на нашых пялёстках! Я таксама расказала б гэтай дзяўчынцы, як яшчэ ў старадаўнія часы рыцары дарылі нас сваім дамам і на стужках, якімі абвязвалі букеты, рабілі такія надпісы: «Кожная кветка мае сваю вабнасць,

але калі б мне прапанавалі на выбар адразу тысячу кветак, усё адно я выбраў бы маргарытку».

— А я расказала б дзяўчынцы, — падхапіла кветка-грачанка, — што наша назва «маргарыткі» пайшла з грэчаскай мовы і азначае «жамчужыны». І гэта нас апяваў паэт, сцвярджаючы, што мы, незлічоныя белыя кветачкі, рассыпаныя па зялёным лузе, здаёмся сапраўднымі жамчужынамі!

— А я, — умяшалася кветка-італьянка, — распавяла б дзяўчынцы адну з самых прыгожых легендаў пра наша паходжанне. Вядома, што вялікае сонца больш за ўсё на свеце любіць кветкі, клапоціцца пра іх, песціць, як дзяцей... А кветкі карыстаюцца гэтым і заўсёды аб нечым у яго просяць: адны хочуць быць больш буйнымі, другія — больш духмянымі, трэція — мець прыгажэйшыя пялёсткі... І толькі мы, маргарыткі, ніколі ні аб чым не прасілі, заўсёды адчувалі сябе шчаслівымі, такімі, як стварыў нас Бог. Больш за ўсё мы радуемся, калі нас зрываюць дзеці і гуляюць з намі. І ў падзяку за нашу сціпласць сонца цалуе нас, пакідаючы свой знак — жоўтую плямку пасярэдзіне белых пялёсткаў.

— Я расказала б дзяўчынцы, — прамовіла кветка-аўстрыйка, — што выява букецікa маргарытак ёсць нават на мармуровым помніку. Ён узведзены ў памяць аўстрыйскай імператрыцы Лізаветы, якая заўчасна загінула, а маргарыткі — сімвалы яе дабрыні і сардэчнасці.

— Я, — сказала кветка-англічанка, — радуюся таму, што гэтая дзяўчынка наступіла на нас. У Англіі і цяпер існуе звычай: калі наступіш на дванаццаць маргарытак адразу, вясна надыдзе раней.

— І ў Скандынавіі мы служым прадвесніцамі вясны і аднаўлення жыцця, — падтрымала шведская кветка. — Менавіта ў Швецыі ўпершыню быў наладжаны збор ахвяраванняў для хворых на сухоты[1], а кветкай, якую даравалі кожнаму, хто рабіў грашовы ўклад, былі выбраны мы, маргарыткі!

— А я, — адазвалася апошняя кветка, — расказала б дзяўчынцы пра нашу агульную з ёю цудоўную і нешчаслівую радзіму. Я расказала б, як яшчэ са старажытнасці тапталі мяне чужацкія коні і людзі, як з веку ў век вострыя сохі і плугі падразалі разам з дзёрнам мае карані, і я, як і іншыя кветкі і травы, угнойвала глебу; расказала б, як паласавалі мяне цяжкія жалезныя гусеніцы цягачоў і танкаў і як вырывалі, перамешвалі мяне з зямлёю разрывы бомбаў і снарадаў; расказала б, як прысыпала мяне смяротным радыяцыйным попелам і брудам... І ўсё ж я выжыла! Нездарма ў нашай мове я завуся стакротка. Я зноў расту паўсюдна, дзе толькі могуць умацавацца карані, і я хачу, каб бегалі па мне басанож, каб зрывалі мяне і варажылі на маіх пялёстках шчаслівыя дзеці, хачу радаваць вочы і адаграваць душы дарослых...

Марыйка прачнулася. Яшчэ нейкі час у вушах у яе адгалоскам звінелі ціхія крышталёвыя галасы, а перад вачыма стаялі бела-ружовыя зорачкі з жоўтымі пячаткамі пасярэдзіне.

Яна ўжо ведала, якую кветку будзе маляваць.

1. Якое заданне атрымала Марыйка ад настаўніка? Як дзяўчынка збіралася яго выканаць?

[1] *Сухо́ты* — хвароба туберкулёз.

2. Прыгадайце, які сон убачыла Марыйка. Як дапамог ён дзяўчынцы падрыхтавацца да ўрока?
3. Якія кветкі прысніліся Марыйцы? Аповед якой з іх вам падаўся найбольш цікавым?
4. Пра што хацела расказаць дзяўчынцы беларуская кветка стакротка?
5. Як вы думаеце, якую кветку вырашыла намаляваць Марыйка? Чаму?
6. Прыдумайце казку пра палявыя краскі (або адну з іх) — васількі (валошкі), рамонкі, званочкі, люцікі, стакроткі, фіялкі (браткі), адуванчыкі (дзьмухаўцы), падснежнікі, канюшынку ці іншыя. Намалюйце ілюстрацыю да свайго твора.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДА РАЗДЗЕЛА

1. Прыгадайце літаратурныя казкі, змешчаныя ў раздзеле «Казка — у жыцці падказка». Які твор вам найбольш спадабаўся?

2. Чым падобныя і чым адрозніваюцца фальклорныя і літаратурныя казкі? Звярніце ўвагу на адлюстраванне падзей, абмалёўку герояў, будову і мову твораў.

3. Ці атрымалі вы жыццёвыя падказкі, пазнаёміўшыся з творамі раздзела? Падзяліцеся сваімі разважаннямі.

4. У аўтараў, чые літаратурныя казкі прадстаўлены ў гэтым раздзеле, ёсць шмат іншых цікавых твораў. Прачытайце некаторыя з іх і абмяркуйце з бацькамі.

ПРЫРОДЫ ВЕЧНАЯ КРАСА

Заўжды, заўжды,
усюды, ў кожны міг,
З жыццём усім,
з якім навечна ў згодзе,
Ад самых шчырых роздумаў сваіх
Мне пакланіцца хочацца прыродзе!

Кастусь Кірэенка.

МАКСІМ БАГДАНОВІЧ

Зімой

Здароў, марозны, звонкі вечар!
Здароў, скрыпучы, мяккі снег!
Мяцель не вее, сціхнуў вецер,
І волен лёгкіх санак бег.

Як мары[1], белыя бярозы
Пад сінявой начной стаяць.
У небе зоркі ад марозу
Пахаладзеўшыя дрыжаць.

[1] *Ма́ры* — тут: здані, прывіды.

Вільготны месяц стуль на поле
Празрысты, светлы стоўп спусціў
І рызай[1] срэбнаю раздолле
Снягоў сінеючых пакрыў.

Ўзрывайце ж іх санямі, коні!
Звіні, вясёлых бомаў[2] медзь!
Вакол лятуць бары і гоні[3],
Ў грудзях пачала кроў кіпець.

1. Якім настроем прасякнуты верш? Чым, на вашу думку, выклікана ўзрушэнне паэта?
2. Якой паўстае прырода ў вершы? Апішыце свае ўражанні.
3. Паразважайце над паэтычнымі вобразамі: *Як мары, белыя бярозы // Пад сінявой начной стаяць // У небе зоркі ад марозу // Пахаладзеўшыя дрыжаць*.
4. Перачытайце радкі першай страфы верша, услухайцеся ў іх гучанне. Што дапамагае нам выразна пачуць звон марознага вечара?
5. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Эдуарда Рымаровіча «Лагойшчына» (гл. форзац 1). На палатне мастака — бяскрайнія заснежаныя прасторы, асветленыя апошнімі промнямі сонца. Зіма ўладарыць над сцішанай прыродай. На пярэднім плане — тры маладыя ялінкі, яны ледзь трываюць пад цяжкімі гурбамі снегу. Пейзаж выглядае велічна, спакойна, сцішана.
Што агульнае ў абмалёўцы зімовага пейзажу мастаком і паэтам?
6. Вывучыце верш на памяць.

[1] *Ры́за* — тут: надзвычай прыгожы снегавы покрыў.
[2] *Бо́мы* — званочкі.
[3] *Го́ні* — прасторы, палі.

АНАТОЛЬ ГРАЧАНІКАЎ

Зоры спяваюць

Чуеш, спяваюць зоры,
Якія дзіўныя галасы
У гэтым нябесным хоры!
Журлівыя[1], светла-звонкія,
Натомленыя, як дзіцячыя, — тонкія.
Самотныя, бесклапотныя,
Радасныя, гаротныя.
Чуеш, спяваюць зоры.
Якія дзіўныя галасы
У гэтым нябесным хоры!

1. Якія спевы чуе паэт у нябесным хоры? Чаму аўтар называе галасы *дзіўнымі*? Як вы разумееце гэта азначэнне:

а) галасы ўражваюць тым, што не падобныя да звычайных галасоў;

б) іх гучанне і мелодыя выключнай, дзівоснай прыгажосці;

в) галасы чароўныя, нерэальныя, казачныя? А можа, у гэтым слове заключаны нейкі іншы сэнс? Які?

[1] *Журлі́вы* — журботны, сумны, маркотны.

2. Як вы разумееце выраз *нябесны хор*? Гэта гукі, што гучаць з вышыні, з неба? Ці надзвычай прыемная, мілагучная, чароўная мелодыя?
3. Паспрабуйце параўнаць вершы Максіма Багдановіча і Анатоля Грачанікава. Што агульнае заўважылі вы ў абмалёўцы вобразаў зорак, настраёвасці твораў, іх гучанні?
4. Раскажыце, пра што думаецца вам, калі бачыце рассыпаныя па небе зіхатлівыя зоркі.

ЯКУБ КОЛАС

Песня ляснога жаваранка

(Урывак з трылогіі «На ростанях»)

Эх, як прывольны прасторы наднёманскіх лугоў! Часамі над прасторамі зялёнага мора, як вартаўнікі, узнімаліся пышныя постаці адзінокіх дрэў, пераважна дубоў, параскіданых дзе-нідзе сярод лугу, а месцамі і цэлыя дубовыя гаі. Многа тут для іх прастору і сонца. Ёсць дзе разгарнуцца іх магутным караням, камлям і галінам.

Між гэтых дрэў асабліва кідалася ў вочы падарожнага старадрэвіна-хвоя, што стаяла зусім адна на высокім грудзе непадалёку ад Нёмана. Тоўсты, гладкі, бы вытачаны, камель з карою накшталт адмысловай чарапіцы высока ўзнімаў верхавіну, заламаўшы яе набок пад простым вуглом; на гэтым заломе змайстраваў сабе бусел даўгавечнае гняздо. Ад усяе адзінокае хвоі, ад гэтай пахіленай у бок лесу верхавіны павявала нейкім смуткам, як бы ўзлажыла яна цяжар на плечы і схіліла пад ім галаву.

Пачынала развідняцца.

Прыбярэжныя кусты ўсё больш і больш вырысоўваліся, выплывалі з ранішняга змроку, святлелі, развясельваліся, і шырэй разгортваліся прыгожыя краявіды, поўныя радаснага спакою і маўклівага задумення.

Дарога павярнула ўлева, шчыльней тулячыся да Нёмана, дзе ён апісваў вельмі зграбную луку[1], падыходзячы да лесу. Уся гэта лука выглядала пышным старасвецкім садам, дзе замест пладовых дрэў раслі разложыстыя, дуплястыя дубы, убраныя чорнымі шапкамі буславых гнёздаў...

Не даходзячы да лукі, выгнуўшыся яшчэ раз каля лесу вельмі прыгожаю дугою, Нёман забіраў управа, пралёгшы роўнаю, бліскучаю стужкаю паміж лугамі і полем. На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі, звесіўшы над вадою махрыстыя галіны і аплёўшы пясчаны бераг цэлаю сеткаю смалянога карэння. За імі пачыналіся маладыя сакавітыя баравіны, перамешаныя са старым лесам. Там-сям з зялёнага мора маладога хвойніку высока ўзнімаліся парасоны-верхавіны хвой-старадрэвін, што як бы аглядалі зялёныя прасторы свае маладое змены, цешачыся яе размахам і сакавітаю жыццёвасцю. І гэты малады хвойнік, і гэты лес, і гэтыя хвоі зліваліся ў адну сцяну лесу, вырысоўваючы прыгожую вычварную лінію паваротаў, разгортваючы сваё цёмна-зялёнае крыло і ахопліваючы пясчанае поле, дзе раскінуліся маўклівыя пагоркі. А над усім гэтым ляжалі цішыня і спакой раніцы.

---

[1] *Лука́* — дугападобны паварот ракі.

…Над ускрайкам лесу, дзе пачыналіся жоўтыя пяскі, зазвінела песняляснога жаваранка. Ён першы тут вітаў надыход дня, і песня расплывалася ў маўклівым паветры звонам тонкага дарагога металу, напаўняючы ясна-сінія разлогі надзем'я і глыбокую цішыню зямлі, агорнутай затоена-радаснаю задумлёнасцю. Здавалася, усё навокал занямела, зачараванае цудоўнымі тонамі песні гэтага вольнага песняра ўзлескаў і пясчаных пустак між лесу. Снуючыся высока ў небе, раняла птушка мяккія, ласкавыя мелодыі, сатканыя са звону срэбраных струн, з булькання лясных ручайкоў, з зумкання пчаліных крыльцаў, шолаху красак. І ўсе гэтыя тоны спляталіся так гарманічна-своеасабліва ў песні ляснога жаваранка, што яна даходзіла да самых глыбінь сэрца і калыхала самыя тонкія струны душы.

Ніякая іншая птушка, нават праслаўлены салавей, не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам. Толькі свае песні спявае ён у бязлюдных мясцінах, дзе рэдка бывае чалавек і мала хто чуе іх. Мелодыя ж спеваў надзвычай багатая, разнастайная, дзівосна прыгожая і такая чоткая, такая выразная, што яе можна палажыць на ноты, а мастак-музыка, напэўна, змог бы выканаць на скрыпцы, але афарбоўкі яе тонаў не патрапіць перадаць ніякі музычны інструмент.

1. Пастарайцеся ўявіць карціны, намаляваныя аўтарам. Чым так уразілі яго прасторы наднёманскіх лугоў?
2. Які настрой панаваў у прыродзе? Перачытайце апісанне адзінокай страрадрэвіны-хвоі. Чаму ад яе *павявала нейкім смуткам, як бы ўзлажыла яна цяжар на плечы і схіліла пад ім галаву*?

3. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Сулкоўскага «Высокі Бераг» (гл. уклейку). На мастацкім палатне — славутая рака, магутная і велічная. Заварожвае срэбра хваль, асвечаных промнямі сонца, што прабіваюцца з-за хмарак. Уражвае абрывісты правы бераг ракі, выпісаны дэталёва. Воддаль віднеюцца залатыя пяскі, лугавіны, дубы. Наваколле выглядае маляўніча і ўрачыста.
Зачытайце радкі з апісаннем Нёмана Якубам Коласам. Што агульнае ва ўспрыманні Нёмана мастаком і пісьменнікам?
4. Што незвычайнае раптам парушыла цішыню і спакой наднёманскіх прастораў? Перачытайце надзвычай паэтычнае апісанне песніляснога жаваранка. Як успрымала гэтыя дзівосныя спевы наваколле?
5. Якое душэўнае ўзрушэнне перажыў сам аўтар, слухаючы песню ляснога жаваранка? Чым яна так моцна ўразіла, усхвалявала? Што незвычайнае нагадала пісьменніку мелодыя спеваў?
6. Дакажыце, што аўтар не толькі ўражлівы, таленавіты слухач, але і выдатны майстар слова. Прасачыце, як сродкі мастацкай выразнасці мовы дапамагаюць перадаць чароўнасць, хараство, непаўторнасць *мяккіх, ласкавых мелодый*.

Пра эпітэт

Мастак для выяўлення сваіх творчых задум скарыстоўвае пэндзаль і фарбы, музыкант — ноты і музычны інструмент, а пісьменнік у сваім ужытку мае толькі слова. Аднак магчымасці слова неабмежаваныя. Мастацкія творы нас захапляюць, хвалююць і ўражваюць. Дасягнуць выключнай выразнасці ў стварэнні вобразаў пісьменніку дапама-

гаюць выяўленчыя сродкі мовы, і найперш *мастацкія* азначэнні — эпітэты. Вылучаючы ў прадмеце або з'яве асабліва значныя, істотныя прыкметы, эпітэты дапамагаюць стварыць мастацкі вобраз.

Эпітэт — мастацкае азначэнне, якое вобразна (жыва, наглядна, паэтычна) характарызуе прадмет, з'яву, чалавека.

Максім Багдановіч у вершы «Зімой» назваў вечар *марозным, звонкім*. Азначэнне *марозны* звыклае, стварае вясёлы, бадзёры настрой. А эпітэт *звонкі* зусім нечаканы (параўнайце: *звонкі голас, звонкае рэха*). Уявіце зімовы вечар. У марознае надвор'е любы гук (напрыклад, скрып снегу пад нагамі) рэзкі, гучны, выразны, сапраўды звонкі, яго далёка чуваць. Адным трапным словам паэт стварыў гукавы вобраз і перадаў сваё захапленне чароўным краявідам, шпаркай яздой, меладычным гучаннем званочкаў. Эпітэт *вільготны* (месяц) таксама здаецца нязвыклым. Калі ж пільна прыгледзімся да яркага месяца на цёмным зімовым небасхіле, то ўбачым: ён зіхаціць, пераліваецца, кожнае імгненне змяняе абрысы, яго контуры размываюцца — быццам дрыжыць ён ад адзіноты і холаду ў гэтай неабсяжнай прасторы. Дрыготкае ззянне далёкіх зорак, застылых у халодным касмічным бязмежжы, узмацняе гэта ўражанне. Так у вершы ўзнікае яшчэ адзін цудоўны вобраз: *У небе зоркі,* ***ад марозу*** *//* ***Пахаладзеўшыя****, дрыжаць.* Душа паэта поўніцца адчуваннем чароўнай, казачнай прыгажосці, чысціні, пяшчоты, замілавання.

Эпітэтамі часцей бываюць прыметнікі (рыза *срэбная,* паветра *маўклівае,* галасы *журлівыя,*

светла-звонкія, натомленыя, самотныя; мелодыя *мяккая, ласкавая*), але сустракаюцца і іншыя часціны мовы — (дзяўчына-*красуня, брыльянты*-росы, ручай — *жэўжык-пястун*, які *лагодна* пяе, *сярдзіта* бубніць).

Багатыя на эпітэты і фальклорныя творы, асабліва народныя песні: поле *шырокае*, ночка *цёмная*, зорка *ясная*, бярозка *белая*, хмарка *залатая*, лісточак *зялёненькі*, вецер *буйны*, зімачка *лютая*. Гэта фальклорныя (сталыя) эпітэты, яны ўстойлівыя, нязменныя, звычайна ўжываюцца з пэўнымі словамі.

1. Чым адрозніваюцца эпітэты ад азначэнняў? Прывядзіце прыклады з вядомых вам вершаў.

2. Падрыхтуйце замалёўку «Зімовы дзень», выкарыстоўваючы эпітэты.

ЯКУБ КОЛАС

На рэчцы

(Урывак з паэмы «Новая зямля»)

Ніхто з дамашніх не згадае,
Чым рэчка Костуся займае,
Якая іх звязала сіла
І чым яна так хлопцу міла.

Бывала, толькі чуць разднее,
Чуць трошкі ў лесе пасвятлее,
Глядзіш — на рэчку ён шыбуе
І лёд сякеркаю мацуе[1],
То падбяжыць і скаўзанецца,
І сам сабе ён засмяецца;

[1] *Мацава́ць* — правяраць моц, трываласць.

То спыніць крок, замрэ, застыне —
Такая радасць тут хлапчыне!
Лядок закохкае, угнецца
І вось-вось зломіцца, здаецца,
Але нястрашны і знаёмы
Для хлопца гэтыя надломы,
Палоскі-стрэлы гаваркія,
І моцны скрэпы ледзяныя.

Марозік крэпіць, лёд таўшчэе,
І рэчка вольная нямее,
Да дна вадзіца вымярзае
І ходу, бедная, не мае,
І цесна там ёй, і няміла
Яе халодная магіла.
Але дарма: жывую сілу
Не запратарыш ты ў магілу,
Мароз бязжаласны і люты!
Хоць ты звязаў і крэпка путы,
Скаваў і рэчкі, і азёры,
І ўсё зацісну́ў пад запоры,
Разлёгшысь лёдам і снягамі
Над чыстым полем і лугамі,
Ды ты жыцця, брат, не здалееш,
Як ты ні дурыш, ні шалееш.

Глядзі — скрозь ковы ледзяныя
Сачацца кропелькі жывыя,
Дарогу новую шукаюць
І лёд вадою заліваюць.
І праўда: рэчачка-крынічка
Хаця і мелка, невялічка,
Але такую сілу мае,
Што лёд угору падымае
І ломіць глызу[1], як націну[2].
— Гэ, брэшаш ты, мароз, не згіну
Я пад карою ледзяною,
Пабарукаемся з табою! —
Як бы гаворыць смела, гулка
Марозу бойкая рачулка.
І між марозам і вадою
На гэтай рэчачцы зімою
Такія справы вынікаюць,
Што надта Костуся займаюць.
Калі на рэчку ён ні прыйдзе,
Глядзіць — штось новае там выйдзе:
То лёд, уздуўшыся гарбамі,
Бубніць, як бубен, пад нагамі,
То ападзе наніз, угнецца,
На дно пластамі пакладзецца.

А па кустах, на абалоні[3],
Ціскі парваўшы і супоні[4],
Вада шырока разальецца,
І снег на кашу пабярэцца.

---

[1] *Глы́за* — ледзяная глыба.
[2] *Наці́на* — кволая, нетрывалая расліна.
[3] *Абало́нь (абало́на)* — частка даліны ракі, якая ў паводку заліваецца вадой.
[4] *Супо́ня* — тут: лёд, што стрымлівае, запыняе ваду.

І як ні гне мароз, ні гладзіць,
Але нічога не парадзіць,
І чуць ён толькі аслабее,
Чуць-чуць адліжкаю павее,
Глядзіш — вадзіца лёд злізала,
Ў раўку пясочак паказала,
І хвалькі жвавыя за хваляй,
Як і нябыта, бягуць далей,
Пакуль мароз не засярдуе
І сілу зноў ён не пачуе,
Каб закаваць раўчук праворны
За розум надта непакорны.

І вось надарыцца часамі
Мароз над усімі маразамі;
Ідзе сярдзіта, пагражае,
Па даху гонтамі[1] страляе;
У завітушках дым бялявы
Нясе, як воблак кучаравы,
І потым з ім набок рванецца,
Бы пісар-вухар расчаркнецца.
А як ваконцы размалюе
І розных дзіваў там намосціць,
Яму аматар[2] пазайздросціць,
І прад марозам ён спасуе.
Мароз — штукар[3] і жарты любіць,
Не раз, штукуючы, загубіць
Таго, хто ў рукі пападзецца,
Яшчэ над бедным насмяецца:
«Прыляж, бядача, ты з дарогі. —
Няблізкі хатнія парогі, —

[1] *Го́нты* — невялікія дошчачкі для пакрыцця даху дома.
[2] *Ама́тар* — тут: мастак.
[3] *Штука́р* — фокуснік, выдумшчык, жартаўнік.

Мароз дарожным падпявае, —
Лажысь — пасцелька пухавая
І ўся агеньчыкамі ззяе!
Засні, сагрэйся, мой пахілы,
Пакуль табе прыбудуць сілы,
А я салодкі сон навею
І гожай казкаю сагрэю».
І хто паддасца нагаворам,
Засне навекі над прасторам
Халодных зор, снягоў глыбокіх,
Сярод дарожак адзінокіх.
Мароз — мастак і, пыху поўны,
Узносіць слуп на неба роўны,
Высокі, вогненны, крывавы!
Той слуп — і страшны, і цікавы —
Гарыць злавесна, ўвесь чырвоны,
Мароз на небе ставіць троны.
Вянцы на месяц ускладае,
Па снезе зоркі рассыпае,
І так прыгожа, так старанна
Бярозе белай тчэ убранне,
Бы той дзяўчыне пад вянчанне.
І як з-за лесу сонца ўстане
І на бярозу тую гляне,
Засвецяць ў інеі праменні,
Як найдарожшыя каменні.

Мароз — паважны. Як вяльможа,
Знасіць свавольніцтва не можа,
І на той час, як ён пануе,
Па небе хмарка не вандруе,
І ўсе стварэнні занямеюць,
І патыхаць вятры не смеюць,
Ўсё ціха, мёртва, нерухома.

Сядзіць звяр'ё між буралому
І знаку жыцця не пакажуць.
Вароны дзюбы не развяжуць.
Ўсе нахахорацца, ні зыку[1],
Уладарства холаду вяліка.
І верабей з усёй раднёю
Не шкне[2], схаваўшысь пад страхою.
Адзін мароз адно ўладае,
На ўсё ён рукі накладае,
Ўсё гне халоднаю нагою;
І лес пад сіняю смугою
Застыў, стаіць, як амярцвелы,
Башлык надзеўшы чысты, белы.
І толькі ён, мароз заўзяты,
Мароз занадта зухаваты[3],
Адзін па лесе пахаджае,
Бо роўных ён сабе не мае.
<...>
Ўжо Костусь двойчы неўзаметкі
Саскокваў з печы на разведкі,
У вокны доўга прыглядаўся,
Ў малюнкі так ён углыбляўся,
Што ў іншы свет перабіраўся.
На шыбе ўсё: снапкі ржаныя,
Чароты[4] хвацкія, буйныя,
І розных красак, траў нямала.
У душу летам патыхала.
А з ім і вобразы другія
Ўставалі, сэрцу дарагія.

[1] *Зык* — рэзкі, адрывісты гук; выкрык.

[2] *Не шкне* — сцішыўся, не падае голасу.

[3] *Зухава́ты* — бойкі, удалы, малайцаваты, хваткі.

[4] *Чаро́т* — высокая травяністая расліна, якая сустракаецца на балотах і ў вадаёмах.

Вось тут лясок, вось крыж пахілы,
Як вартаўнік чыёй магілы,
На ціхай горцы пахіліўся,
Бы аб пакойніку маліўся;
Там нібы рэчачка цікава
Звілася ў вербах кучаравых...
Ўсё так павабна, так прыгожа,
І так на праўду ўсё пахожа,
Што хлопец сам не памята́е,
Дзе ён і што ён разглядае.
— Не стой ты, хлопец, пры аконцы:
З акна, як з зяўры[1], дзьме бясконца!
Зноў будзеш кашляць, — кажа маці.
А хлопцу ўжо абрыдла ў хаце.
Ніяк блазноце[2] не сядзіцца,
На рэчцы хоча апыніцца.
А тут яшчэ, як на спакусу,
Чуць дзядзька з хаты паказаўся,
Мароз ужо прымайстраваўся
І белым пухам сеў на вусу.
І хто з двара ў дом ні прыходзіць,
Пра холад гутарку заводзіць:
— Ну ж і мароз — аж нос зрывае!
А як на ўсходзе чырвань грае!
Слупы такія паўставалі,
Пажарам страшным загулялі
Такія з'явы ў белым свеце!
Ну, як тут вытрываць, скажэце?
Кастусь у запечку стхарыўся[3],

[1] *Зя́ўра* — пашча (у звера).

[2] *Блазно́та* — тут: легкадумны, безразважны чалавек, што цікавіцца толькі гульнямі і забавамі.

[3] *Стхары́цца* — прытаіцца, як тхор, сцішыцца, каб не прыцягваць да сябе ўвагі.

Абуцца ў лапці прымудрыўся,
А ў лапцях вушкі скураныя
Былі ўжо досыць пажылыя;
Цішком сабраўся, апрануўся
Ды ў лес з сякеркаю кульнуўся.
А лес, як добры той знаёмы,
Стаіць збялелы, нерухомы
Абапал рэчачкі сцяною,
Над ёю сплёўшыся страхою,
Далёка кінуўшы галінкі;
А маладзенькія ялінкі
Пад белым пухам чуць заметны;
Яны так мілы, так прыветны,
Бы тыя красачкі-дзяўчаткі,
Надзеўшы гожыя апраткі.
Затое ж хвоечкі малыя
Стаяць, як сіраты якія,
Ад снегу выгнуўшысь дугою,
На дол прыпаўшы галавою.
«Пагнуў вас снег, мае хваінкі.
Эх вы, гаротныя націнкі!» —
Над імі Костусь разважае,
І жаласць хлопца пашыбае[1].
І ён да хвоек падбягае.
Сняжок з іх ціха атрасае —
І хвойкі зразу ажываюць,
Ўгару макушы падымаюць,
Спярша павольна, бы баяцца,
А потым пойдуць разгінацца.
А хлопчык рады і смяецца,
Стаіць з мінуту, не схіснецца,
Аддаўшысь нейкім думкам-марам,
Аж б’ецца сэрца яго жарам.

[1] *Пашыба́ць* — прабіраць, пранізваць, працінаць.

Але пара, пара за дзела!
І ён на рэчку сходзіць смела.
Замерла рэчка між лясамі,
Бярозы голымі сукамі
Спляліся з вольхамі над ёю;
Яліны цёмнай чарадою
Навіслі густа шалашамі.
А вось старая дзеравяка
Упала ў рэчку, небарака:
Відаць, што бура палажыла
І мост жывы з яе зрабіла.
А лёд, бы мур сцямна-зялёны,
Чуць пасярэдзіне падняты,
Ляжыць, цяжэрны і зацяты[1],
Вартуе ходы ўсе і гоны,
Каб і стрыжэньчык не прабіўся.
І вось тут Костусь прыпыніўся,
На лёд глядзіць, штось разважае
І ў ход тапорык свой пускае.
Лядок закашляў, заіскрыўся,
На срэбра-друзачкі[2] пабіўся;

[1] *Зацяты* — упарты, скрытны, затоены.
[2] *Друзачка* — маленькі асколачак чаго-небудзь разбітага.

Ляцяць крупінкі ледзяныя,
Бы ўлетку пырскі дажджавыя,
І чуць апошні лёд зламаўся,
З зямлі клубок вады падняўся
І з шумам коціць по́ўзверх лёду,
Пачуўшы волечку-свабоду,
Ўсё большы, большы круг займае...
Але што гэта так спявае?
Адкуль тут музыка нясецца?
Чыя тут песня ў душу льецца?
Такога спеву сугалосся,
Што тут над рэчкаю панёсся,
Ніхто не зложыць, не зайграе.
Ці гэта казку лес складае?
Ці даль ачнулася нямая
І немасць песняй парушыла,
Што спакон векаў утварыла?
Ці то нябёсы адамкнулісь
І ціха-ціха адгукнуліcь
Зямлі, усяму яе стварэнню?
Ці то вясна йдзе ў аддаленні?
<...>
Расце, гарыць душа дзяціна
І ўсё на свеце забывае,
І шчасце, радасць спажывае.
І хоць дазнаўся ён прычыны,
Адкуль той звон і спеў птушыны,
Але як стане прыслухацца,
Пачне сапраўды сумнявацца,
Што гэта іней так з вадою
Вядзе размову тут зімою.
Дык вось чым рэчка хлопцу міла,
Чым так яго прываражыла!

1. Чым захапляе зімовая рэчка Костуся?
2. Якія *справы вынікаюць* паміж вадой і марозам на рэчцы? Растлумачце радкі: *Але дарма: жывую сілу // Не запраторыш ты ў магілу, // Мароз бязжаласны і люты!*
3. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Васіля Пешкуна «Ля крынічкі» (гл. уклейку). На палатне мастака — няскораная марозам жывая крынічка. Параўнайце яе з паэтычным вобразам рэчачкі-крынічкі, створаным Якубам Коласам.
4. Як паэт малюе *мароз над усімі маразамі*? Якія чалавечыя рысы прыпісвае яму?
5. Перачытайце апісанне зімовага лесу. Як выглядаюць ялінкі, чым яны ўражваюць хлопчыка?
6. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Сяргея Давідовіча «Санная дарога» (гл. форзац 2). Велічна і ўпэўнена пачуваюцца ў заснежаным лесе стромкія сосны. Яркі блакіт высокага неба пашырае прастору і надае карціне лёгкасць. Пухнатыя, белыя з пазалотай аблокі ўзмацняюць уражанне казачнасці, чароўнасці. Ці ёсць што агульнае ў абмалёўцы зімовага лесу мастаком і паэтам?
7. Як вы разумееце паэтычныя радкі: *У малюнкі так ён углыбляўся, // Што ў іншы свет перабіраўся*? Што гэта за свет?

Пра параўнанне

Вы пазнаёміліся з творамі Якуба Коласа «Песня ляснога жаваранка» і «На рэчцы». Аўтар з такім замілаваннем, любоўю, захапленнем паказаў непаўторныя карціны прыроды ў розныя поры года, што немагчыма застацца абыякавымі. Апісанне надзвычай прыгожай і мілагучнай песні ляснога жаваранка нас заварожвае. Рэчка, лес, луг, магутны і грозны Мароз — гаспадар зімы абмаляваныя

надзвычай выразна, ярка. Карціны закутай лёдам крынічкі, свавольнай і непакорлівай, заснежанага лесу, казачных узораў на вокнах міжволі паўстаюць перад вачыма. Што дапамагло паэту дасягнуць такой нагляднасці, выразнасці ў стварэнні мастацкіх вобразаў, перадачы сваіх пачуццяў? Вы, безумоўна, заўважылі, што ў гэтых творах многа эпітэтаў. Аднак значна дапамагаюць нашаму ўяўленню і параўнанні. Яны адкрываюць нам незнаёмае праз супастаўленне яго са знаёмым прадметам ці з'явай.

Параўнанне — супастаўленне двух прадметаў або з'яў на аснове іх падабенства.

Параўнанні звычайна пачынаюцца словамі *як, нібы, як бы, як быццам, падобна да, накшталт, нібыта*. Прыгадаем знаёмыя радкі:

А маладзенькія ялінкі
Пад белым пухам чуць заметны;
Яны так мілы, так прыветны,
Бы тыя **красачкі-дзяўчаткі**,
Надзеўшы гожыя апраткі.
Затое ж хвоечкі малыя
Стаяць, **як сіраты** якія,
Ад снегу выгнуўшысь дугою,
На дол прыпаўшы галавою.

Параўнанні дапамагаюць нам уявіць чароўныя гордыя ялінкі, якія трымаюцца ўпэўнена, нібы дзяўчаткі-красуні ў святочных строях. Надзвычай выразныя і маленькія хвойкі: яны не могуць выбавіцца з-пад снегу і стаяць пакорлівыя, самотныя, як занядбаныя сіроткі, бездапаможна ўгнуўшыся пад цяжкімі гурбамі.

Параўнанні могуць таксама выражацца назоўнікамі ў творным склоне: *песня расплывалася ў*

маўклівым паветры ***звонам*** *тонкага дарагога металу;* ***сілачом*** *стаіць дуб разложысты.*

Параўнанні вылучаюць новыя якасці, рысы, асаблівасці ў звыклым, даўно знаёмым, дапамагаюць пісьменніку стварыць выразную карціну і выявіць сваё бачанне.

Знайдзіце ў творы Якуба Коласа «На рэчцы» эпітэты і параўнанні.

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

Лісце

Восень прайшла пералескамі
Па няголеным ржышчы ніў,
Чырвонымі арабескамі[1]
Лісце лес ураніў.
Глянь на зямлю залатую,
Пяшчотную, сумную, чыстую,
Нехта па ёй вандруе,
Ў паветра ўзнімаючы лісце.
Струменьчыкам тонкім лісце.
Медзь на азёрах сплывае,
Сум у небе імглістым…
Як песня, з галін злятае
Лісце, лісце,
Залацістае лісце,
Сто лісцяў,
Дзесяць лісцяў,
Ліст.

[1] *Арабе́ска* — складаны арнамент з геаметрычных фігур і стылізаваных кветак і лісця, падобны да арабскага ўзору.

1. Які настрой пераважае ў вершы? Ці блізкае вам такое ўспрыманне восені? Абгрунтуйце свой адказ.
2. Якія паэтычныя карціны створаны аўтарам? Зачытайце адпаведныя радкі. Пастарайцеся ўявіць гэтыя малюнкі. Якія з іх вас найбольш уразілі?
3. Вызначце ролю эпітэтаў у стварэнні паэтычнага вобраза зямлі ў радках: *Глянь на зямлю залатую, // Пяшчотную, сумную, чыстую*. Якімі іншымі моўнымі сродкамі мастацкай выразнасці карыстаецца аўтар для стварэння вобраза восені?
4. Перачытайце апошні сказ верша: ён нібы выбіваецца з агульнага рытму. Услухайцеся ў яго гучанне. Што нагадвае вам сама мелодыя канцоўкі твора?
5. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Віктара Каралёва «Імжыць» (гл. уклейку). Якім настроем поўніцца восеньскі пейзаж? Чаму, на ваш погляд, карціна атрымала такую назву? А як інакш можна было б назваць гэта мастацкае палатно?
6. Ці заўважылі вы што роднаснае ва ўспрыманні восені мастаком і паэтам? Падзяліцеся сваімі разважаннямі.

АНАТОЛЬ ГРАЧАНІКАЎ

Як ападае ліст...

Як ападае ліст, як ападае...
Нібы дазволу ў восені пытае.

Бывай, галінка гнуткая, бывай!
Няхай цяпер цябе галубіць вецер,
Салодка закалыхвае пад вечар
І будзіць на зары цябе няхай.
Хіба табе, пажоўклы, я раўня?
З табою развітацца мне не сорам,

Як з небам — ціхім пераспелым зорам
Перад прыходам маладога дня.
Бывайце, сонца, поле і таполя!
Мне час заснуць у восені ў прыполе...

1. Уявіце самотны лісток на галінцы ўвосень. Як адчувае сябе лісток, якім ён бачыць самога сябе?

2. Якой уяўляецца лістку галінка? Чаго жадае ёй лісток? Раскрыйце сэнс дзеяслова ў выразе *Няхай цяпер цябе **галубіць** вецер.*

3. Вызначце ролю эпітэтаў у стварэнні паэтычнага вобраза зорнага неба: *З табою развітацца мне не сорам, // Як з небам — ціхім пераспелым зорам // Перад прыходам маладога дня*.

4. Перачытайце апошнія радкі верша. Паспрабуйце ўявіць створаную паэтам карціну, апішыце яе словамі (рабіце гэта далікатна, асцярожна, каб не разбурыць уражання).

5. Звярніце ўвагу на своеасаблівую форму верша: у першай частцы прамаўляе аўтар, у другой — лісток. Як вы думаеце, што магла б сказаць галінка лістку на развітанне?

6. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Сулкоўскага «Восень» (гл. форзац 1). На мастацкім палатне — чароўная ранняя восень. Спакой і цішыня пануюць у прыродзе, і толькі мітуслівая чародка гусей на вадзе парушае гэту суладнасць і гармонію. На пярэднім плане — магутнае дрэва, пад ім — свежая залатая лістота, побач схіліліся над вадой кволыя маладыя дрэўцы. У цэнтры — ізумруднага колеру плынь ракі. На супрацьлеглым беразе ўзвышаецца палац. Пейзаж напоўнены ціхай радасцю, пяшчотай, гармоніяй.
Якімі радкамі з вывучаных вершаў можна падпісаць гэту карціну?

АНАТОЛЬ ГРАЧАНІКАЎ

Верасень

Зноў верасень —
Запаслівы грыбнік —
Шчыруе па імшастых баравінах[1].
Трымціць раса на звонкіх павуцінах,
І травастою пах яшчэ не знік.

Немітусліва
Промні аж да дна
Прасвечваюць азёрныя глыбіні.
І гронкі ацяжэлыя каліны
Насыціліся сокамі спаўна.

Мне даспадобы
Верасень заўжды.
І не таму, што ў ім я нарадзіўся.
У верасні мне свет увесь адкрыўся
У спеласці сакоўнай — малады.

Так, свет!
І сам я ў вераснёвы час,
Прасвечаны святлом яго, як гронка,
Спяваю і не ціха, і не звонка
Для вас, абшары родныя, для вас,
Шчымліва
Адчуваючы душой
Закончаную яснасць у прыродзе,
І ў журавліным сцішаным палёце,
І ў засцюдзелай быстрыні рачной.

Вулля
Шукае позняя пчала.

[1] *Баравíна* — узвышаны ўчастак у бары.

Лагодна-мяккі свет, нібы вашчына[1].
І дабратой прасвечана Айчына
У барвах[2] баравіннага святла.

1. Якой паказана восеньская прырода ў першых дзвюх строфах верша? Якія паэтычныя карціны ў іх намаляваны? Паспрабуйце ўявіць і апісаць іх словамі.
2. Растлумачце паэтычны вобраз: *Зноў верасень — // Запаслівы грыбнік — // Шчыруе па імшастых баравінах.*
3. Знайдзіце радкі верша, у якіх выяўлены асабістыя пачуцці паэта, яго думкі і перажыванні, што нахлынулі ад сузірання восеньскай прыроды. Якім бачыць ён самога сябе, сваю творчасць? Каму паэт спявае песні, прысвячае творы?
4. Якія душэўныя хваляванні выяўлены ў радках: *Шчымліва // Адчуваючы душой // Закончаную яснасць у прыродзе, // І ў жураўліным сцішаным палёце, // І ў засцюдзёлай быстрыні рачной*?
5. Перачытайце апошнія два радкі верша. Якая асноўная думка выказана ў іх? Звярніце ўвагу на

[1] *Вашчы́на* — пустыя пчаліныя соты (неачышчаны воск).
[2] *Ба́рва* — фарба, афарбоўка, колер; чырвань, густачырвоны колер.

гучанне апошняга радка: *У барвах баравіннага святла.* Як вы думаеце, ці выпадкова аказаліся ў ім побач словы, падобныя па гучанні? Можа, яны надаюць адчуванне ўрачыстасці, узнёсласці ці, наадварот, засяроджанасці, заглыбленасці, выкліканай сузіраннем прыгажосці прыроды? Ці ў вас ёсць нейкія іншыя меркаванні?

ПЯТРУСЬ БРОЎКА

Кропля

Дождж прарваўся з ветрам
У спякоту,
Па пясках ударыў
Буйным шротам.
За адно імгненне,
За хвіліну
Перамыў лістоту на галінах,
Пачапіў на кожнае іглінцы
Па адной засмучанай
Слязінцы.
Прашумеў. Суняўся.
Ціха стала.
І слязінка кожная зайграла.
Колькі ў кроплю
Фарбаў назаткана,
Быццам свет увесь у ёй сабраны:
Поле,
Луг,
Сады ўсяго пасёлка,
І рака,
І неба,
І вясёлка!

1. Якія эмоцыі выклікаў у вас гэты твор?
2. Чаму вершаваная страфа разбіваецца на кароткія радкі-словы: каб паказаць зменлівасць прыроды падчас навальніцы, перадаць напружаны рытм дажджу, стварыць панараму зрокавых малюнкаў, выказаць уласныя пачуцці ці выявіць нешта іншае?
3. Якія паэтычныя вобразы падаліся вам найбольш яркімі, выразнымі? Якія выяўленчыя сродкі мовы дапамагаюць іх стварыць? Пацвердзіце свой адказ радкамі з верша.
4. Вам, напэўна, не раз даводзілася бачыць летні дождж ці нават патрапіць пад яго пругкія струмені. Паспрабуйце, абапіраючыся на ўласныя ўспаміны і створаны аўтарам паэтычны малюнак летняй навальніцы, перадаць пры чытанні нечаканасць, імклівасць летняга дажджу і тую свежасць, што адчула прырода, калі ён сціх.
5. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Васіля Шаранговіча «Навальніца прайшла» (гл. уклейку). Якой паказана прырода пасля летняй навальніцы? Паспрабуйце параўнаць вобразы, створаныя мастаком і паэтам.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДА РАЗДЗЕЛА

1. Прыгадайце мастацкія творы, змешчаныя ў раздзеле «Прыроды вечная краса». Іх аўтары тонка адчуваюць прыроду, адгукаюцца на рухі і змены ў ёй, заўважаюць усе яе дэталі і краскі. Пісьменнікі і мастакі вучаць нас бачыць красу навакольнай прыроды, з хваляваннем і захапленнем успрымаць яе фарбы і адценні. Які твор найбольш спадабаўся вам і чым?

2. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Савіча «Зіма. Стары гасцінец» (гл. уклейку), дзе мастак ва ўласцівай яму манеры перадаў непаўторнасць зімовага краявіду, выявіў сваё ўспрыманне прыроды і часу.

Звярніце ўвагу: у цэнтры мастацкага палатна бялее-серабрыцца і збягае ўдалеч усімі забыты стары шлях. Уздоўж яго выцягнуліся дрэвы, учарнелыя ад часу і непагоды. Іх дзіўныя абрысы надаюць усёй карціне таямнічасць, незвычайнасць, казачнасць. Узмацняе гэта адчуванне шэрае нізкае неба, якое амаль зліваецца з наваколлем.

Падбярыце эпітэты і параўнанні для апісання твора мастацтва.

3. Падрыхтуйце невялікую вусную замалёўку «Мая любімая пара года» з выкарыстаннем літаратурных твораў і карцін беларускіх мастакоў.

АДГАДКІ

1. Сонца. 2. Сонца. 3. Сонца і месяц. 4. Воблака. 5. Месяц. 6. Месяц і зоркі. 7. Соль. 8. Блін. 9. Ільняны абрус. 10. Мароз. 11. Берагі. 12. Хваля. 13. Гром. 14. Гром. 15. Завіруха. 16. Вецер. 17. Вецер. 18. Дождж. 19. Дождж. 20. Дождж, зямля і трава. 21. Раса. 22. Сняжынкі. 23. Снег. 24. Цень. 25. Рэха. 26. Маланка. 27. Бярозы. 28. Жолуд. 29. Сунічка. 30. Суніцы. 31. Грыб. 32. Цыбуля. 33. Збожжа. 34. Рамонкі. 35. Гарбуз. 36. Рыбацкая сетка. 37. Сноп. 38. Чалавек у розным узросце. 39. Вожык. 40. Кот. 41. Бусел. 42. Рыба. 43. Муха. 44. Жук. 45. Клубок. 46. Іголка. 47. Іголка з ніткай. 48. Вугаль. 49. Комін. 50. Лесвіца. 51. Венік. 52. Чайнік. 53. Без скарынкі. 54. Скрыпка. 55. Кніга. 56. Пальцы. 57. Язык, вочы, вушы. 58. Малаток і цвік. 59. Бабёр. 60. Лён. 61. Дарога. 62. Дрэва. 63. Шапка. 64. Лодка. 65. Сноп. 66. Вецер. 67. Павуціна. 68. Лядзяш. 69. Хмара. 70. Вожык. 71. Ластаўка. 72. Рыба. 73. Гусь. 74. Барабан. 75. Чатыры галкі, тры палкі. 76. Неба, зоркі, месяц. 77. Акуляры. 78. На геаграфічнай карце. 79. Бульбакапалка. 80. Думка. 81. Апалонік. 82. Неба. 83. Іголка з ніткай. 84. Лыжка.

Адухаўле́нне — наданне нежывым прадметам ці з'явам прыроды ўласцівасцей жывых істот. Разнавіднасць метафары. *Напілося сонца са крыніц сцюдзёных* (Максім Багдановіч).

Алего́рыя — іншасказанне; карціна або вобраз, якія маюць пераносны, прыхаваны сэнс: хітры чалавек малюецца ў вобразе лісы; злосны, нелюдзімы, прагны, жорсткі — у вобразе ваўка; моцны, трывалы, магутны — у вобразе дуба і інш. Часцей алегорыя сустракаецца ў казках, загадках, прыказках, байках, дзе пад вобразамі прадметаў, з'яў, жывёл, раслін падразумяваюцца людзі, іх узаемаадносіны.

Афары́зм — кароткае, трапнае і змястоўнае выслоўе, у якім выказваецца глыбокая думка.

Верш — невялікі літаратурны твор, напісаны рытмічнай вершаванай мовай. Верш — асноўная форма паэзіі.

Во́браз маста́цкі — форма паказу жыцця ў мастацкім творы. Гэта можа быць і чалавек, і жывёла, і мастацкае апісанне прадмета, рэчы, з'явы прыроды.

Гіпе́рбала — моцнае перавелічэнне ўласцівасцей, якасцей прадмета або з'явы з мэтай большай мастацкай выразнасці. *Узмахне крылом — быццам бор шуміць, // Узмахне другім — што мяцель гудзіць* (Максім Багдановіч).

Гу́капіс — гукавыя паўторы ў вершаванай мове, якія ўзмацняюць яе мілагучнасць і сэнсавую выразнасць. *Не шасцяць каласы, // Звон не валіцца*

з касы, // Не кладуцца ў стог пласты, // Толькі сыплюцца лісты // На яловыя кусты, // На сухія верасы (Янка Купала).

Гу́мар — паказ жыццёвых з'яў або чалавека ў камічным, смешным выглядзе; нязлосны, добразычлівы смех.

Дыяло́г — размова дзвюх або некалькіх асоб у мастацкім творы.

Зага́дка — вобразнае апісанне ўтоенага прадмета ці з'явы, якое патрабуе разгадкі.

Зачы́н — устойлівая формула, з якой пачынаецца казка.

Зваро́так — эмацыянальны зварот аўтара да чытача, героя, да з'яў прыроды і інш. *Бывай, галінка гнуткая, бывай* (Анатоль Грачанікаў).

Інсцэніро́ўка — перапрацоўка літаратурнага або фальклорнага твора для сцэны, пастаноўка спектакля па гэтым творы.

Інтана́цыя — характар вымаўлення фразы, дзе выяўляюцца пачуццё, душэўны стан, адносіны чалавека да прадмета размовы ці чытання. Інтанацыя надае словам і сказам пэўнае сэнсавае адценне. Самім голасам, тонам, тэмпам маўлення, парадкам размяшчэння слоў у сказе можна выказаць розныя адценні пачуццяў і эмоцый.

Ка́зка — займальны аповед пра неверагодныя і фантастычныя падзеі і прыгоды.

Леге́нда — фантастычнае апавяданне, заснаванае на паэтызацыі гістарычных падзей і ўслаўленні народных герояў.

Манало́г — разгорнутае выказванне адной асобы ў мастацкім творы.

Мета́фара — перанясенне ўласцівасцей адной з'явы на іншую, чым-небудзь падобную да яе. *У небе ціха зоркі расцвілі* (Максім Багдановіч).

Паве́р'е — вусны народны аповед, заснаваны не на жыццёвым вопыце, а на фантазіі, выдумцы, часам на містыцы.

Пара́ўна́нне — супастаўленне двух прадметаў або з'яў на аснове іх падабенства. *Як песня, з галін злятае лісце...* (Уладзімір Караткевіч).

Па́ўза — перапынак у гучанні фразы.

Паэ́ма — буйны вершаваны твор, часцей сюжэтны, які расказвае пра важныя падзеі, выяўляе глыбокія перажыванні аўтара і яго герояў.

Паэты́чны твор — мастацкі твор, напісаны вершаванай мовай.

Пры́казка — трапнае народнае выслоўе, часцей з павучальным зместам, якое дае вобразную ацэнку чалавечым паводзінам, учынкам, якасцям.

Прыкме́та — трапнае народнае выслоўе, у якім прадказваецца пэўны вынік, пацверджаны шматвяковым народным вопытам.

Рытм — раўнамернае паўтарэнне, чаргаванне вершаваных радкоў, а ўнутры радкоў — націскных і ненаціскных складоў. Адна з найважнейшых адзнак верша. *Зямлі́ не чу́еш па́д сабо́ю // І ло́віш бе́лы пух руко́ю* (Якуб Колас).

Ры́фма — сугучнасць слоў або іх частак у канцы вершаваных радкоў.

Страфа́ — у вершаваным творы: частка тэксту, аб'яднаная агульнай думкай, інтанацыяй, рытмам, рыфмоўкай.

Троп — ужыванне слова або выразу ў пераносным значэнні. Тропы ўзнікаюць на аснове выкарыс-

тання мнагазначнасці слова, дапамагаюць аўтару стварыць вобраз і праз яго выявіць уласную ацэнку жыццёвых з'яў. Віды тропаў: эпітэт, параўнанне, алегорыя, гіпербала, метафара, адухаўленне.

Фальклóр — вусная народная творчасць, творы невядомых аўтараў, што бытуюць у народзе ў вуснай форме (казкі, загадкі, прыказкі, песні, прыкметы, павер'і і інш.).

Эпíграф — яркае кароткае выказванне, якое змяшчаецца пасля загалоўка твора або раздзела і выяўляе яго асноўную думку.

Эпізóд (сцэна) — адна з падзей у літаратурным творы, у якой расказваецца пра адносна закончанае здарэнне. Эпізод важны для характарыстыкі персанажаў і спасціжэння твора.

Эпíтэт — мастацкае азначэнне, якое вобразна (жыва, наглядна, паэтычна) характарызуе прадмет, з'яву, чалавека. *Ціха па мяккай траве сінявокая ноч прахадзіла* (Максім Багдановіч).

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

Андрэй Смаляк. Жывапіс. — Мінск, 2006.

Бачыла, А. Радзіма мая дарагая : вершы, эсэ / А. Бачыла. — Мінск : Літаратура і мастацтва, 2009.

Васіль Шаранговіч : Кніжная графіка. Станкавая графіка. Акварэль. Малюнак. — Мінск : Беларусь, 2008.

Владимир Маслеников. — Минск : Поликрафт, 2006.

Гілевіч, Н. Выбраныя творы : у 2 т. / Н. Гілевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1981. — Т. 2 : Гумар і сатыра : творы для дзяцей.

Гілевіч, Н. Збор твораў : у 6 т. / Н. Гілевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1999. — Т. 2 : Вершы і паэмы, 1977—1992. Родныя дзеці : раман у вершах.

Дзесяць стагоддзяў мастацтва Беларусі : каталог выстаўкі 27.03—10.07.2014. — Мінск : Чатыры чвэрці, 2014.

Зарыцкі, А. Збор твораў : у 2 т. / А. Зарыцкі. — Т. 1 : Вершы і паэмы. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1994.

Кірэенка, К. Збор твораў : у 3 т. / К. Кірэенка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986. — Т. 1 : Вершы, паэмы, 1939—1962 гг.

Мастацкая галерэя ганаровага грамадзяніна г. Лагойска Сяргея Давідовіча. Каталог выставы. — Мінск : Мінскі абласны цэнтр народнай творчасці, 2013.

Мая зямля. Жывапіс беларускіх мастакоў. — Мінск, 1996.

Танк, Максім. Паслухайце, вясна ідзе! : вершы, балады, паэмы / уклад. і прадм. В. Рагойшы. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1990.

Эдуард Римарович. Живопись. Монументальное искусство. Белорусский союз художников. — Минск, 2006.

Belarus visual Artists. — Solzburg, 2013.

ЗМЕСТ

ПРЫРОДЫ ВЕЧНАЯ КРАСА

Вучэбнае выданне

Цітова Людміла Канстанцінаўна

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА

Вучэбны дапаможнік для 5 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 1

2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*
Рэдактар *Л. Б. Сопат*
Мастак *В. В. Дударэнка*
Мастацкі рэдактар *Л. М. Рудакоўская*
Камп'ютарная вёрстка *Ю. М. Галавейка*
Карэктары *К. В. Шобік, Д. Р. Лосік, Л. Г. Ганчарэнка*

Падпісана ў друк 26.01.2016. Фармат 60×90 1/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 10,0. Ул.-выд. арк. 6,32.
Тыраж 137 500 экз. Заказ

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай
рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 1/263 ад 02.04.2014. Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

ААТ «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.
Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск

(Назва і нумар установы агульнай сярэдняй адукацыі)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			